

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DOĞU AVRUPA'DA KÜRK YOLU TİCARETİ VE
TÜRKLER**

Nilhan TEKOL

MAYIS – 2025

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DOĞU AVRUPA'DA KÜRK YOLU TİCARETİ VE
TÜRKLER**

Nilhan TEKOL

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Umut ÜREN

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Nilhan Tekol'un "Doğu Avrupa'da Kürk Yolu Ticareti ve Türkler" başlıklı tezi 28/05/2025 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve .../.. sayılı kararı ile kabul edilmiştir.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. Umut ÜREN

Tez Danışmanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Unvan ve İsim

Bağlı Olduğu Kurum

İmza

1. Doç. Dr. Serkan ACAR

Ege Üniversitesi

2. Doç. Dr. Umut ÜREN

Kırklareli Üniversitesi

3. Dr. Öğretim Üyesi Yavuz SÖYLEMEZ

Kırklareli Üniversitesi

BEYAN

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Nilhan TEKOL

28/05/2025

ÖZ

DOĞU AVRUPA'DA KÜRK YOLU TİCARETİ VE TÜRKLER

Nilhan TEKOL

Yüksek Lisans, Tarih

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Umut ÜREN

Mayıs 2025

Bozkır medeniyetinin en önemli temsilcilerinden biri olan Türkler yaşam tarzı bakımından konar-göçer bir hayat benimsemekle birlikte yalnızca sıradan bir göçebe yaşantısına sahip olmamışlardır. Şartların imkân verdiği ölçüde tarım, sanayi, şehirleşme gibi gelişmelerin kadim Türk topraklarında zaman zaman ileri bir seviyeye kavuştuğu görülmektedir. Ticaret uğraşı da bu tür gelişmeler arasında gösterilmektedir. Nitekim dünya ticaret tarihinin en önemli güzergâhlarından olan İpek Yolu çeşitli Türk topluluklarının idaresi altında bulunmuş, buradaki kültürel etkileşimde Türkler kritik roller üstlenmişlerdir. Türklerin bu noktada ulaştıkları seviyeyi ve bölgedeki canlı ticaret hayatını göstermesi bakımından İpek Yoluna paralel bir gelişim gösteren ve farklı bir rota ile Karadeniz'in kuzey toprakları ile Asya'yı birbirine kavuşturan 'Kürk Yolu' dikkat çekmektedir. Bölgedeki yoğun ticaret malzemesine nispetle bu şekilde anılan Kürk Yolu çeşitli göçler neticesinde Doğu Avrupa'ya taşınmış olan pek çok Türk topluluğunun kontrolünde bulunmuş ve bu yol vasıtasıyla dönemin kaynaklarına bölgedeki canlı ticaret hayatını gösteren kayıtlar girilmiştir. Müstakil bir çalışma alanı olarak bilhassa Batıda fazlaca ancak ülkemizde neredeyse hiç üzerinde durulmamış bir konu olan Kürk Yolu, Türk kültür ve siyasi tarihinde kritik rollere sahiptir. Bu bağlamda bölgedeki ticaret malzemesi, vergiler, pazarlar, kurulan şehirler ve bu alanlarda Türk topluluklarının rolünün irdelenmesi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, Bulgarlar, Moğollar, Kürk Yolu, Doğu Avrupa.

ABSTRACT

IN EASTERN EUROPE THE FUR TRADE ROUTE AND THE TURKS

Nilhan TEKOL

Master of Arts, History

Supervisor: Assoc. Prof. Umut ÜREN

May 2025

The Turks, one of the most important representatives of steppe civilization, adopted a nomadic lifestyle, but they did not lead merely an ordinary nomadic life. Developments such as agriculture, industry, and urbanization reached an advanced level in the ancient Turkish lands, depending on the conditions. In this regard, the field of trade was also among these developments. In fact, the Silk Road, one of the most important routes in world trade history, was controlled by various Turkish communities, and the Turks played critical roles in the cultural interactions along this route. The route known as the Fur Road, which developed in parallel to the Silk Road and connected the northern lands of the Black Sea to Asia via a different path, is notable for showing the level the Turks had reached at that point and the vibrant trade life in the region. The Fur Road, so named due to the intense trade in furs in the region, was controlled by many Turkish communities who migrated to Eastern Europe, and records showing the vibrant trade life along the route were preserved in the sources of the period. As an independent field of study, the Fur Road (which received little attention globally and almost none in Turkey) holds critical importance for Turkish cultural and political history. Therefore, it is important to examine the trade materials, taxes, markets, established cities, as well as the role of Turkish communities in the region.

Keywords: Khazars, Bulgarians, Mongols, Fur Road, Eastern Europe.

ÖNSÖZ

Güzergahı bakımından Asya ve Avrupa için bir kavşak noktası olmasıyla stratejik öneme sahip olan Kürk Yolu, asırlar boyunca üzerinde yalnızca ticari metalleri taşıyan bir sosyo-ekonomik yapıyı değil aynı zamanda kültürleri ve inançları da taşıyan sosyo-kültürel antik ticaret yollarından biri olmuştur. VII-XIII. asırlar arasında özellikle Türkler tarafından yoğun şekilde kullanılan ve hatta yönetilen Kürk Yolu, Doğu ve Batı Avrupa'nın ticaret hayatını derinden etkilemiştir. Hazar Kağanlığı başta olmak üzere, İdil Bulgar Devleti, Peçenek ve Kuman/Kıpçak gibi Türk halkları, Moğol İmparatorluğu ve akabinde ardılları olan Altın Orda Hanlığı dönemlerinde asırlarca Karadeniz ticaretinin merkezine yerleşmiştir.

Yüksek lisansa başladığım ve danışmanlığımı aldığı ilk andan itibaren tüm süreçte yanımda olan, tezime ve şahsıma karşı desteğini, yardımını hiç esirgemeyerek tecrübesiyle bana yol gösteren en önemlisi de Türk tarihinde daha öncesinde müstakıl bir eser olarak çalışılmamış olan bir konuyu bana vererek, Türk tarihçiliğine böyle bir çalışmayı kazandırmama vesile olan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Umut ÜREN'e teşekkürü bir borç bilirim. Yine lisans ve yüksek lisans hayatımda her zaman yanımda olan değerli arkadaşlarım Levent GÖKÇEOĞLU ve Nazlı PAŞALI'ya teşekkür ederim. Tüm eğitim hayatım boyunca bana destek olan sevgili aileme, beni sürekli destekleyen sevgili eşim Oğuzhan TEKOL'a ve en önemlisi bana tarih sevgisi aşılayan, yürüdüğüm bu yolda her daim yanımda olan sevgili dedem Türksün ERKANDIR'a teşekkür ederim.

Nilhan TEKOL

Kırklareli

KISALTMALAR

Bknz. : Bakınız

Der. : Derleyen

Haz. : Hazırlayan

Çev. : Çevirmen

Ed. : Editör

İÖ. : İsa'dan Önce

İS. : İsa'dan Sonra

s. : Sayfa

ss. : Sayfa Sayısı

S. : Sayı

C. : Cilt

TTK : Türk Tarih Kurumu

TDK : Türk Dil Kurumu

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk

İÇİNDEKİLER

BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
G.I. KONU	1
G.II. AMAÇ	3

1. BÖLÜM

ERKEN DOĞU AVRUPA'DA TİCARET	5
1.1. TİCARET YOLLARI VE GÜZERGÂHLAR	7
1.1.1. İpek Yolu	7
1.1.2. İpek Yolu ve Türkler	11
1.1.3. Kürk Yolu	16

2. BÖLÜM

KÜRK YOLU TİCARETİ VE TÜRKLER	25
2.1. HAZARLAR VE KÜRK YOLU TİCARETİ	25
2.2. BULGARLAR VE KÜRK YOLU TİCARETİ	33
2.2.1. Tuna Bulgar Devleti	34
2.2.2. İdil Bulgar Devleti	36
2.3. PEÇENEKLER VE KÜRK YOLU TİCARETİ	42
2.4. KUMAN/KIPÇAKLAR VE KÜRK YOLU TİCARETİ	48
2.5. MOĞOL ÇAĞINDA KÜRK YOLU TİCARETİ	54

3. BÖLÜM

KÜRK YOLU TİCARETİNİN TÜRK SOSYO-KÜLTÜREL HAYATINA YANSIMALARI..... 63

3.1. KÜRK YOLU TİCARETİNİN SİYASİ MÜNASEBETLERDEKİ ROLÜ 63

3.2. KÜRK YOLU TİCARETİNDE DİNLER ARASI ETKİLEŞİM 77

3.3. KÜRK YOLU TİCARETİNDE VERGİLER VE PARALAR..... 89

SONUÇ..... 101

KAYNAKÇA 106

EKLER..... 117

Ek 1: EN YAYGIN İDİL BULGAR DİRHEM TİPİ, TÂLİB İBN AHMAD- AL- MUSTAKFÎ, SUVAR, 338-949/50. 117

Ek 2: XII-XIII. ASRA AİT BİR NOVGOROD GRİVNASI..... 117

Ek 3: XI-XIV. YÜZYILLAR ARASINDA RUSLAR ARASINDA KULLANILAN KİEV GRİNASI ÖRNEĞİ..... 118

Ek 4: ERMİTAJ’DA SERGİLENEN IX. YÜZYILIN İLK YARISINA AİT BİR HAZAR GÜMÜŞ PARASI..... 118

Ek 5: ÖZBEK HANIN SALTANAT YILLARINA AİT SARAY KENTİNDE BASILMIŞ GÜMÜŞ BİR PARA 119

Ek 6: DOĞU AVRUPA BOZKIRLARININ NEHİR YOLLARI; İDİL (BÜYÜK KÜRK YOLU) VE DİNYEPER (VARENGLERDEN DOĞU ROMALILARA GİDEN YOL)... 120

Ek 7: XIII. ASRA AİT ALTIN ORDA GÜMÜŞ DİRHEMLERLE BEZELİ KOLYE..... 121

GİRİŞ

G.I. KONU

Çalışmamızın ana temasını, Avrasya'nın en eski ticaret yollarından birisi olan ve tarihî İpek Yolu'na benzer şekilde medeniyetler arası bir iletişim vasıtası haline gelen *Kürk Yolu* teşkil etmektedir. Bu anlamda birtakım kaynaklarda 'Kuzey Yolu' gibi ifadelerle de anılan bu ticaret hattının; konumu, geçtiği bölgeler, yol vasıtasıyla ticareti yapılan ürünler ve vergiler gibi hususlar konu çerçevesine dahil edilmiştir. Kürk Yolu ticareti oldukça kadim dönemlerden itibaren var olmakla birlikte bilhassa Doğu Avrupa sahasını yurt tutan Türklerin sosyo-ekonomik tarihlerinde hayatî bir yer teşkil etmiştir. Doğu Avrupa'ya gerçekleşen göçler neticesinde birçok Türk topluluğu bu yol vasıtasıyla bölgede zuhur eden canlı ticaret hayatı ve ekonomik refaktan faydalanmayı bilmişlerdir. Bu durum Kürk Yolu hattında Türklerin bazı şehirleşme faaliyetlerine girişmesinin de önünü açmıştır. Bu anlamda Hazar Denizi'nin kuzeyi, İdil Nehri ve Kama boyları Bulgar uruglarından itibaren önemli Türk kentlerinin yükseldiği sahalara olmuştur. Böylelikle söz konusu bölgeler Türklerdeki konar-göçer yaşam şartlarının da peyderpey değişmeye başladığı ve daha kalıcı meskenlerin inşa edildiği topraklara dönüşmüştür. Bu açıdan değerlendirildiğinde İdil-Ural-Hazar hattının Türk tarihinin kesintisiz bir biçimde işlediği alanlardan biri olmasında bu ticaretin ayrıca önemine vurgu yapmak gerekmektedir. İdil Bulgarlarından başlayarak, Altın Orda'nın ilgasından sonra aynı bölgede yükselen Türk-Tatar hanlıklarının hemen hepsinin sosyo-ekonomik hayatlarında Kürk Yolunun önemi dikkat çekmektedir.

Kürk Yolu gerek Türk tarihi gerekse dünya tarihi açısından önemli antik ticaret yollarından biri olarak karşımıza çıkar. İpek Yolu'nun kuzeyinde, bu hatta paralel bir biçimde ilerleyen yol, kaynaklarda sıklıkla *Kuzey İpek Yolu* olarak da anılmıştır. Güzergâh bakımından Asya ve Avrupa için bir kavşak noktası olmasıyla stratejik öneme sahip olan Kürk Yolu, asırlar boyunca üzerinde yalnızca ticari metalleri değil aynı zamanda kültürleri ve inançları da

taşımıştır. Bu yönüyle doğu-batı etkileşiminin ve kültürel buluşmasının tarihteki en yakın tanıklarından biri olma vazifesini görmüştür.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. I. Bölümde “Erken Doğu Avrupa’da Ticaret” ana başlığı altında hem Kürk Yolu’nun hem de gerekli mukayese ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından İpek Yolu’nun hususiyetleri üzerinde durulmuştur. II. Bölümde: “Kürk Yolu Ticareti ve Türkler” ana başlığı altında Altın Orda çağına kadar, kronolojiye sadık kalarak; Hazar, Bulgar, Peçenek ve Kuman-Kıpçakların Kürk Yolu ticaretindeki rollerine değinilmiştir. Bu alt başlıklar Kür Yolu ve ticaretinin bölgedeki Türk toplulukları açısından vazgeçilmez olduğunu ve hepsinin tarihî serüveninde ciddi bir yer teşkil ettiğini göstermektedir. Çalışmamızın III. Bölümü ise “Kürk Yolu Ticaretinin Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Yansımaları” başlığını taşımaktadır. Son bölümde özellikle Orta Çağ boyunca bazen savaş bazen de barış ortamlarının taşıyıcısı olduğu “inanç” noktasındaki münasebetlere yer vererek Kürk Yolu’nun bu husustaki rolü irdelenmiştir. Kürk Yolu’nun katettiği toprakların Türk tarihinde özel bir yeri bulunmaktadır. Esas itibariyle İdil-Ural coğrafyası, İslam inancının Türklerde bir devlet dini olarak kabul gördüğü en kadim sahadır. Yakın çevresinde veya komşuluğunda İslam dinine mensup devletlerin yer almadığı bu uzak sahanın İslamiyet’le tanışmasında Kürk Yolu ticaretinin ciddi bir etkisi söz konusudur. Bu anlamda bölgedeki hem siyasî hem de dinî temaslara ayrı alt başlıklar halinde yer vermeye özen gösterilmiştir. Ayrıca bölgedeki ticaret hayatının ve Kürk Yolu’nun kendine has yapısının daha sağlıklı anlaşılabilmesi adına “Kürk Yolu Ticaretinde Vergiler ve Paralar” alt başlığının eklenmesi uygun bulunmuştur.

Çalışmamız; Orta Çağ İslam müelliflerinin anlatımları başta olmak üzere, Batılı seyyahların eserlerinden, Rus yıllıklarının tercümelerinden ve özellikle yine son yıllarda Batıda yapılan çalışmalardan faydalanılarak oluşturulan, müstakil bir araştırma konusu özelliğine sahiptir.

G.II. AMAÇ

Araştırmamızın amacı, bozkır menşeli Türk topluluklarının konar-göçer yaşam tarzının temel getirilerinden biri olan hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerinin yanı sıra, oldukça erken dönemlerden itibaren ‘ticaret’ alanında da kendilerine özgü yöntemler geliştirdiklerini ve bu faaliyetlerin ayrıntılarını ortaya koymaktır. Bu temel çerçevede, Kürk Yolu’nun coğrafi sınırları, geçtiği bölgeler, bu güzergâhta etkin rol oynayan Türk toplulukları ile yol boyunca taşınan mallar, uygulanan vergilendirme sistemleri ve kullanılan para birimleri gibi unsurları aydınlatmaya yöneliktir.

Çalışmayı hazırlamamızdaki temel gayelerimizden biri özellikle Türkçe literatürde Kürk Yolu özelinde müstakil bir çalışmanın olmayışıdır. Orta Çağ’da ticaret hayatı ve Türklerin bu alandaki rollerine odaklanan önemli araştırmalara imza atılmış ama bu çalışmaların ağırlık noktasını İpek Yolu teşkil etmiştir. Bu anlamda Kürk Yolu ve bununla ilintili çalışmalar Türk ticaret tarihinin ve bozkır sosyo-ekonomisinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Türk tarihinin belki de en büyük gerçeklerinden biri olan ‘göç’ olgusu tarih boyunca Türkistan menşeli toplulukların çeşitli mıntikalarda kültürel etkileşimlerde bulunmalarının önünü açmıştır. Türk topluluklarının dinî ve etnik anlamda başka topluluklarla iletişimini sağlayan bir diğer unsur da erken dönemlerden itibaren dahil olmaya gayret gösterdikleri ‘ticaret’ hayatıdır. Göç ve ticaret unsurlarının Türk tarihinde kavuştukları sahalardan biri olan Doğu Avrupa toprakları, Türklerin siyasî ve kültürel hayatlarında müstesna bir yere sahiptir. Bu bölgedeki Türk topluluklarının tezimizin ana teması olan Kürk Yolu ile bağlarının aydınlatılması yalnızca Doğu Avrupa’daki siyasi serüvenin değil aynı zamanda sosyo-kültürel hayatın da daha sağlıklı bir şekilde irdelenmesini sağlayacaktır.

Ülkemizde son yıllarda bir ivme kazandığını düşündüğümüz Doğu Avrupa Türk tarihi çalışmalarına katkı sağlamak gayesiyle hazırladığımız tezimizde özellikle bölgenin siyasî ve sosyal vaziyetini son derece canlı bir şekilde tasvir eden Orta Çağ İslam müelliflerinin anlatımlarına müracaat edilmiştir. Yine bölgenin ana kaynaklarından biri olan Rus Yıllıklarının

tercümeleri ve çeşitli batılı seyyahların gözlemleri kullandığımız ana kaynaklar arasında yer almıştır. Batıda, ülkemize nispetle daha sık çalışılmış bir konu olan Kürk Yolu'na dair bazı temel eserler de metne dahil edilmiştir. Kullanmış olduğumuz bu kaynak kümesi ile Kürk Yolu'nun, Türklerin sosyo-ekonomik tarihindeki yeri ve önemine dikkat çekmek, bu alanda yapılacak sonraki çalışmalar için de adım atma arzusundayız.

1. BÖLÜM

ERKEN DOĞU AVRUPA'DA TİCARET

Uygarlık tarihinin en eski ve köklü ekonomik uğraşlarından biri ticarettir. Ticaret, kelime anlamı olarak ürünlerin takası yahut satılıp- alınması manasında, en eski devirlerden itibaren kullanılan bir terimdir. İnsanlık tarihinde ilk kez takas usulü ile başlayan ticaret faaliyetleri, zaman içerisinde para ve değerli taşlar ile daha sağlıklı bir ilerleyiş göstermiştir. Antik dönemlerden itibaren var olan ticaretin ve ekonomik faaliyetlerin yönü pek çok zaman doğudan batıya doğru gerçekleşmiştir. Grek kolonileri ile başlayan gelişim ve zenginleşme süreci buna örnek niteliğindedir. Anadolu'da kurulan on iki İyon kentinden biri olan Miletos'un İ.Ö. VI. yüzyılda yalnızca Akdeniz ticareti ile sınırlı kalınamayacağını tasavvur edenler, Karadeniz kıyılarına gelerek burada kendilerini bir deniz imparatorluğu haline getirecek ticari faaliyetlere başlamışlardır. Miletosluların bu girişimi Karadeniz coğrafyasını, erken dönemlerde dünyanın önemli ticaret merkezlerinden biri haline getirme hususunda atılan ilk adımlar olarak görülebilir. VII. asırdan itibaren değişen dünya düzeni ve güç dengeleri sonucunda Avrupa'nın yönünü Akdeniz ticaretinden ziyade Karadeniz ticaretine çevirmiş olması, başlangıçta Miletoslular tarafından gerçekleştirilen girişimi tamamlar niteliktedir. Nitekim zamanla Arapların ve Müslümanların tekeline giren Akdeniz ticareti, kuzeyden gelen ürünlerin Avrupa'ya ulaşması hususunda bazı sıkıntılara neden olurken Karadeniz üzerinden gerçekleşen ticaret daha rahat sürdürülebilmektedir.

Doğu Avrupa, sahip olduğu geniş nehir sistemleriyle dikkat çeken bir bölge olarak, Hazar, Karadeniz ve Baltık gibi denizlerle birleşen doğal su yolları sayesinde önemli bir ulaşım ve ticaret ağını teşkil etmektedir. Bu doğal hatlar, özellikle kuzeyden (İskandinavya ve Baltık kıyılarından) güneye doğru işleyen ticaretin ana arterlerini oluşturarak bölgenin ekonomik ve siyasi yapılanmalarına zemin hazırlamıştır. Söz konusu coğrafi yapı ve ticari potansiyel, bölgeye farklı etnik grupların ilgisini çekmiş; Türk, Vareg-Viking ve Slav kabileleri gibi topluluklar, bu ticaret güzergâhının yakın çevresine

yerleşmişlerdir. Bölge ticaretinin temelini, yerel kaynaklara dayanan ürünler oluşturmaktadır. Bu dönemde öne çıkan ticari mallar arasında samur, tilki, sansar gibi değerli hayvan kürkleri, bal ve balık gibi gıda ürünleri ve balmumu gibi özel ürünler yer almaktadır. Bunlara ek olarak, köle ticareti de bölgesel ekonomide asırlarca önemli bir yer tutmuştur. Özellikle bozkır halkları ve Türk toplulukları açısından ticaretin önemi oldukça büyüktür. Avcılıkla uğraşan bu halklar, avladıkları hayvanları hem beslenme hem de giyim amacıyla kullanmakla kalmayıp, elde ettikleri hayvansal ürünleri ticari kazanca dönüştürmeyi de başarmışlardır. Uzun bir süre boyunca bölgedeki ticari ilişkiler büyük ölçüde takas usulüne dayalı olarak sürdürülmüştür. Sert iklim koşullarına karşı koruyuculuğu nedeniyle sıkça tercih edilen deri ve kürk ürünleri, ticaret yolları aracılığıyla ulaştıkları daha sıcak ve ılıman bölgelerde soyluluk ve zenginliğin bir göstergesi hâline gelmiş, hatta kimi durumlarda para yerine kullanılan değerli emtialar arasında yer almıştır.

Bizans İmparatorluğu ve İslam dünyası ile geliştirilen ticari ilişkiler ile takas usulü değişiklik göstermeye başlamıştır. Bölgeye seyahatler gerçekleştiren Orta Çağ müelliflerinin pasajları ve arkeolojik kazı alanlarında gün yüzüne çıkarılan çok sayıdaki dirhem veya sikke türündeki paralar bu değişime şahitlik etmektedir. Bu durum Doğu Avrupa ticaretinin gelişim evrelerinde büyük önem arz etmektedir. Orta Çağa gelinceye kadar kendine has vaziyeti muhafaza eden ticaret işleyişi, bu çağdan itibaren tüm hayatını bu alana sarf eden tüccar sınıfını ortaya çıkararak onların tekelinde olmaya başlamıştır. Bu yeni gruplar üretici ve tüketici arasında kazanç elde eden araçlar vazifesi görerek tâbi oldukları devletlerin ekonomilerine de katkı sağlamışlardır.

Erken Doğu Avrupa’da söz ettiğimiz ticaretin günümüz ticaret anlayışından çok daha farklı bir şekilde yalnızca ürünlerin değil aynı zamanda kültürlerin ve dinlerin de taşındığı ticaret yolları üzerinden gerçekleştiğini hatırlatmak gayesindeyiz. Nitekim ticaret bu dönemlerde yalnızca ekonomiyi değil aynı zamanda kültürel etkileşimi de arttıran bir unsurdur. İpek Yolu, Kürk Yolu, Baharat Yolu gibi ticaret yolları vasıtasıyla kurulan pazar ve panayır alanları, bir yandan yerleşik hayatı teşvik ederek kentleşmenin önünü

açmakta, diğer taraftan Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinlerin yayılmasını, yazı dilinin gelişmesini hızlandırmaktadır.

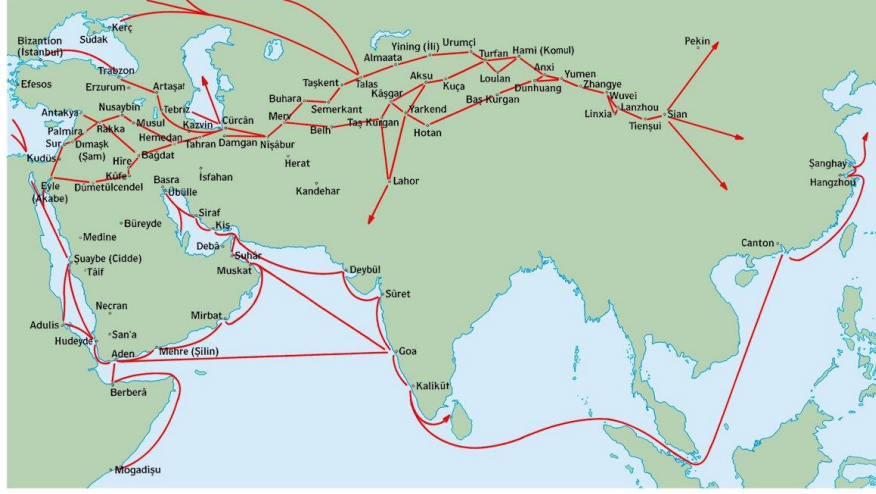
Doğu Avrupa'nın dış ticarete iki ana merkezini dinlerin de etkisi ile Bizans İmparatorluğu ve Abbasi Halifeliği temsil etmektedir. Bizans İmparatorluğu ile kurulan ilişkiler yalnızca ticaretle sınırlı kalmadığını; misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğünü ve bunu sağlamlaştırmak adına diplomatik evliliklerin gerçekleştirildiğini gözler önüne sermektedir. Bizans'ın bu türden faaliyetlerde sıklıkla Tuna Bulgarları ve Ruslar ile temas halinde olduğu bilinmektedir. Öte yandan Abbasi Halifeliğinin Hazar Kağanlığı ve İdil Bulgarları ile kurdukları ticaret ilişkisi ticaret ve din sentezinin harmanlanmış bir modeli olarak Doğu Avrupa'da karşımıza çıkmaktadır. Bu şartlar altında Doğu Avrupa, erken dönemlerden itibaren yalnızca bir geçiş veya ticaret bölgesi değil, aynı zamanda siyasî, dinî ve kültürel etkileşimlerin de yaşandığı önemli bir havza vazifesi görmüştür.

1.1. Ticaret Yolları ve Güzergâhlar

1.1.1. İpek Yolu

İnsanlık tarihi kadar kadim bir geçmişe sahip olan ticaret ve ticaret yolları tarih boyunca varlıklarını muhafaza etmiştir. Kadim ticaret yolları konusunda yapılan çalışmalar içerisinde hakkında en çok bilgiye ulaşabildiğimiz, İpek Yolu'dur. İpek Yolu güzergâh bakımından oldukça geniş bir coğrafyayı ihtiva etmektedir. Çin'den başlayarak Türkistan, Hindistan ve İran topraklarını kat eden oradan Anadolu'ya ve nihayetinde Akdeniz vasıtasıyla Avrupa'ya uzanan İpek Yolu, asırlar boyunca kara yolu ticaretinde mühim bir role sahip olmuştur. Doğuda Tunhuang'a, Çin'in eski kuzeybatı sınır bölgesine kadar giden İpek Yolu; Kâşgar'da birleşmek üzere üç yöne ayrılmakta idi. Güney yolu; Altındağ ve Kunlun Dağları hattını takip ederek Çarklık'i aşır Kerya, Hotan ve Yarkent hattında ilerlemekte idi. Orta yol; Taklamakan Çölünü kuzeyden aşmakta, Kurla ve Kuça'yı katetmekte idi. Kuzeyden geçen yol ise

Turfan ve Urimçi'den teğet geçerek, Kâşgar'dan bugünkü Kuzey Afganistan'da bulunan Belh şehrine Pamir'i aşarak devam etmekteydi.¹

Harita-1²

XIX. asır Avrupa'sında Doğu'ya karşı büyük bir merak duygusunun geliştiği görülmektedir. Bu merak duygusu ilim insanlarının bölgeye gelerek çalışmalar yapmasının önünü açan sebeplerden birisi oldu. Bu araştırma seyahatleri neticesinde özellikle Türkistan toprakları hakkında araştırmacılar çok sayıda eser üretmişlerdir. Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen tarafından kaleme alınan *Die Seidenstraße* (İpeğin Yolu) adlı eser bu çalışmalardan birisidir. Richthofen'in tanımlama gayesiyle belirttiği 'İpek Yolu' isimlendirmesi söz konusu güzergâhta bulunan ipek parçalarından ve bu parçaları yolun ana ticaret malzemesi olarak düşünmesinden dolayı idi.³ Ancak bu kavramın yeterli ve kapsayıcı olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Nitekim tarih boyunca ipeğin yanı sıra; kâğıt, barut, porselen, baharatlar ve çeşitli bitkiler gibi pek çok ürünün bu yol üzerinden ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Zaman içerisinde yalnızca ticari ürünlerin taşındığı bir güzergâh olmakla sınırlı kalmayıp kültürlerarası etkileşimi sağlamış ve

¹ István Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, s.32.

² Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", İstanbul: DİA, C.22, 2000, s.370.

³ David Christian, "Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History", *Journal of World History*, 2000, s.2.

rota; bir nevi kültür yolu haline gelmiştir.⁴ Bu kültürel etkileşimlerin yanı sıra katettiği geniş topraklar ve ulaştığı topluluklar vasıtasıyla dinler arası etkileşim sağlamış ve çeşitli inançlardan insanlar için misyonerlik güzergâhı işlevi de görmüştür. Bu bağlamda ticaret yolu olmasının yanı sıra ‘Dinler Yolu’ olarak da tanımlanmış, başta Budizm olmak üzere Maniheizm, Hristiyanlık ve nihayetinde İslam dinine mensup tüccar yahut din adamlarının sıklıkla kullandığı bir güzergâh halini almıştır.⁵

Tarihî kaynaklarda, İpek Yolu’nun izlerine dair ilk bilgileri Çin tarih yazıcılığının örneklerinde bulmaktayız. Bu ilk veriler güzergâhın belirlenmesi açısından oldukça kıymet arz etmektedir. Roux’nun tespitine göre; Çinliler, eski bir inanışla alakalı olarak bu yolu İÖ. 136’da Xinjiang (*Sin-Kiang*)⁶ vahalarından başlatıyorlardı.⁷ Roux’nun bu iddiasına rağmen İpek Yolu konusunda kaleme alınmış pek çok çalışmada, yolun aktif hale gelişi hususunda Han Hanedanı İmparatoru Wuti dönemine işaret edilmektedir. Çin tarih yazıcılarının eserlerindeki anlatılara göre; Wuti İÖ. 140 yılında Hun hâkimiyetini yıkmak için büyük bir ordu kurmak istiyordu ve bu amaç doğrultusunda Zhang Qian görevlendirildi. Yanına verilen 100 kişilik kervanla neredeyse 13 yıl sürecek uzun bir göreve çıkan Zhang Qian, seyahati boyunca gördüklerini günlüğüne yazarak Çin’in ticaret hayatının gelişmesine katkıda bulunacak notları derç etti. Çin kaynaklarında, *İpek Yolu’nun ilk yolcusu* olarak tanımlanan Zhang Qian⁸, imparator Wuti’ye anlattıkları ile yeni bir dönemin başlamasına sebebiyet vermiştir. Ticaretin

⁴ Konu hakkında daha detaylı bir okuma ve araştırma yapmak için, Bknz. Serkan Acar, *Semerkand’ın Altın Şeftalileri*, İstanbul: Selenge Yayınevi, 2020.

⁵ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan, İstanbul: Dergah Yayınları, 2020, s. 117.

⁶ Xinjiang (Sin-Kiang): Çin tarafından 1877 tarihinde işgal edilen Doğu Türkistan, 1882’de Hsin-chiang (yeni ele geçirilmiş toprak) adını almıştır. 1884’te ise Doğu Türkistan (Sinkiang/Sincan) vilayeti adını almıştır.

⁷ Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014, s.31.

⁸ John K. Fairbank, *The Cambridge History of China, Volume 1: The Ch’in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, Cambridge University Press, 2008, p.407.

gelişimi için atılan adımlar, ilerleyen yıllarda savaşların ve yola hâkimiyet mücadelesinin temelini oluşturmuştur.⁹ Çinliler ile Ta-yüanlar arasındaki gerilim bu hususta kıymetli bir örnektir. Fergana Vadisi'ndeki Ta-yüan'ların sahip oldukları aygırlar, Çinliler açısından oldukça merak uyandırıcıydı ve 'göksel atlar' olarak nitelendiriliyordu. Çinlilerin bu atları kendi ülkelerine getirme arzusunda olmaları, bölge ahalisi ile ciddi bir sıkıntıya neden olmuştu. Tüccarların gezmiş oldukları bölgelere dair bilgiler ile imparatorluk topraklarından aldıkları ürünleri hangi memleketlere ve topluluklara sattıklarına yönelik malumat, Çin'in o ana kadar pek vakıf olmadığı, oldukça batıda kalan memleketlere dair ilgisini arttırmıştır. Yolun, işlevsellik kazanıp, ticaretin ve bilgi alış-verişinin yoğunlaşması ile bir bakıma Eski Doğu'da siyasî ve kültürel anlamda yeni bir şekillenme periyodu yaşamıştır. Uzak bölgeler arasında temasların sıklaşması coğrafi ve siyasi bilginin de artışının önünü açmıştır.¹⁰

Tarihte görülen en kapsamlı ve yoğun ticaret güzergâhlarından biri olan 'İpek Yolu' aynı zamanda geçtiği bölgelerde sayısız köy, kasaba ve şehrin de yükselişine vesile olmuştur. Ticaret kontrolünün ve güvenliğinin sağlanması için pek çok müstahkem yahut kervansaray tipindeki yapılar da inşa edilmiştir. Göçebe dünya ile yerleşikler arasında kültürel alışverişlerin ve etkileşimin taşıyıcısı olan yol, Doğu ve Batı medeniyetlerinin ilim, bilim ve sanat alanındaki gelişimlerine de katkıda bulunmuştur. Yolun, dil ve kültür alanında taşıyıcılığına dair en güzel örneklerden biri Floransalı tüccar Pegolotti'nin XIV. asırdaki gözlemleridir. Pegolotti, 1335'te Tana'dan Pekin'e gerçekleştirdiği seyahatinde, Çin'e kadar uzanan bu geniş coğrafyada sadece Kuman Türkçesi ile konuşmanın yeterli olduğunu ve tercümana dahi ihtiyaç duyulmadan yolcuğun sürdürülebileceğini anlatmıştır.¹¹

⁹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2019, s. 96.

¹⁰ Vášáry, *Eski İç Asya*, s.32.

¹¹ Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları", *Avrasya Etüdleri*, C. 45, S.1, 2014, s. 47.

1.1.2 İpek Yolu ve Türkler

Asya’da varlık gösteren çeşitli Türk toplulukları ile Çinliler arasında siyasî ve sosyal manada sürekli bir münasebet söz konusudur. Karşılıklı ilişkilerin önemli bir ayağını teşkil eden ticaret, her iki taraf için oldukça hayatî bir durum arz etmiştir. Böylece hem Türk boyları hem de Çinliler bu alanda kontrolü kendi elinde tutabilmek gayesiyle sürekli bir rekabet halinde bulunmuşlardır. Asya Hunlarından itibaren bölgeyi kendilerine yurt edinmiş göçebe Türk kavimleri yaşayış tarzı bakımından savaşçı ve avcılık gibi faaliyetleri de sürdüren bir toplum kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Benimsedikleri yaşam biçimi ile komşuları Çin’den oldukça farklı bir görüntüye sahiptirler. Savaşçılıklarının getirdiği güç ile Çin üzerine sık sık gerçekleştirilen yağma akınları bir süre sonra Çin kaynakları açısından da alışlagelmiş bir durum olmuştur. Sulh içinde geçen zamanlarda ise taraflar arasında İpek Yolu üzerinden ticaret sürdürülmeye çalışılmıştır. Türkler, Çin’e başta at olmak üzere avladıkları hayvanlardan elde ettikleri ürünleri satarak karşılığında ipek ve bakliyat gibi ürünleri almışlardır.

İpek Yolu’nun Türk kültürünün gelişme safhalarında ve aynı şekilde Türk askerî hayatında oldukça önemli etkilere sahip olduğunu ifade etmeliyiz. Nitekim farklı zamanlarda çeşitli Türk toplulukları bu yol vasıtası ile Çin topraklarından; Kafkasya, Karadeniz’in kuzey bozkırları ve Orta Doğu sahalarına kadar pek çok bölgeye ulaşma fırsatı bularak, buradaki topluluklarla temaslar kurmuşlardır. Bu topluluklardan kimileri; Uygurlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kuman/Kıpçaklar gibi Türk kavimleridir. İpek Yolu’nun uygarlık tarihi boyunca mühim bir konuma yerleşmesinde Türk etkisinin göz ardı edilememesinin nedenlerinden birisi de bozkırlıların teşkil ettiği bu tarihî sürekliliktir. Büyük Hun Devleti başta olmak üzere, Göktürkler, Uygurlar ve diğer pek çok Türk topluluğu yol üzerinde hâkimiyet tesis etmek için Çin ile mücadeleden geri durmamışlardır. Moğol hâkimiyet çağlarında da aynı mücadele dönemi devam etmiş, Cengiz Han soyundan gelen hanlar ile bölge ticareti Türk-Moğol egemenliği altında varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Çinlilerin, Türklerin ve Moğolların arasında yaşanan bölge üzerindeki güç savaşlarını daha yakından incelememiz İpek Yolu’nun ehemmiyetini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Büyük Hun Devleti'nin tarihi tecrübesinde, devletin yükseliş ve çöküş dönemlerinin İpek Yolu hâkimiyetini doğrudan etkilediğini görmekteyiz. Bölgedeki siyasî istikrar bir bakıma yola sahip olma ile de alakalı gözükmektedir. Örneğin İÖ. 209 yılı Hunların en parlak olduğu Mete dönemini temsil etmektedir. Bu dönem içerisinde Mete, Doğu Asya'da İpek Yolu'nun oldukça büyük bir kısmının hâkimiyetini elinde bulundurmakta ve bunun neticesinde de diğer devletlerin özellikle de Çin'in yolu kullanabilmesi için vergi almaktaydı. Lakin Mete'nin ölümü sonrasında Büyük Hun Devleti içerisinde yaşanan iktidar krizleri ve siyasal zayıflık, İpek Yolu hâkimiyetini kaybetmelerine ve Çin'in yolun egemenliğini alarak yükselmesine sebebiyet vermişti.

Hunlardan sonra Göktürklerin de diğer Türk toplulukları ve Çin ile İpek Yolu üzerinden kurduğu ticarî ilişki oldukça önemlidir. Nitekim II. Göktürk Yazıtlarına dahi yansımış olan ticaret hayatı Göktürklerin yola ve ticarete verdikleri önemi gözler önüne serer niteliktedir. Türk tarihinin ilk yazılı vesikaları olarak gösterilen bu yazıtlarda karşılaştığımız anlatılar Göktürklerin, ticaret hayatına yaklaşımlarını tasavvur etmemizi sağlar.¹²

İpek Yolu, jeopolitik konumu ve etki alanından dolayı yukarıda bahsi geçen Türk toplulukları ve Çin arasında sık sık çatışmalara neden olmuştur. Nitekim Türkler, İpek Yolu'nun ticaret gücünü kendi tekellerine alarak bölge ekonomisine hâkim olmak isterken, Çin elinde bulundurduğu bu gücü çoğu zaman korumaya çalışmak zorunda kalmıştır. Çin ve Hunlar arasında başlayarak doğrudan ya da dolaylı yoldan İpek Yolu ticaretini kızıştıran mücadeleler zaman zaman bölgede bulunan Türk halkları arasında da meydana gelmiştir. Örneğin VII. asrın başlarında II. Göktürk Devleti'nin zayıflaması ile Uygur, Karluk gibi boylar ve Göktürlere tâbi olan halklar isyana teşebbüs ederek, II. Göktürk Devleti'nin dağılmasına sebebiyet vermişlerdir. Göktürkler ve öncesinde varlık göstermiş olan Türk

¹² KT, Güney 8. Satır, "...Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neng bungug yok. Ötüken yış olursar benggüg il tuta olutacı sen..." "... Ötüken yerinde oturup kervan, kafiye gönderir isen hiç mihnetin olmaz. Ötüken ormanında oturur isen ebediyen ülkeyi tutmuş olacaksın..." Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK), 2019, s.26.

Kağanlıklarının aksine Uygurlar, Çin ile iyi ilişkiler kurarak onlardan yıllık vergi almışlardır. Devletlerinin ilk yıllarında Uygurların Moyen-Çor Kağan, Böğü Kağan ve Kultuğ Bilge Kağan dönemlerinde güçlerinin zirvesinde bulunduklarını söyleyebiliriz. İlerleyen dönemlerde ise hem kabul ettikleri Maniheizm'in etkisi hem de Çin tesiri ile savaşçı özelliklerini yitirmeye başlayarak devletlerini muhafaza edememişlerdir. Dağılan boyların bir kısmı İpek Yolu'nun mühim bir noktası olan ve günümüzde Doğu Türkistan sınırları içerisinde yer alan "Turfan, Kuça, Karaşar ve Beşbalık" şehirlerine yerleşmiştir. Kaşgarlı Mahmud *Dîvânu Lugati't-Türk* adlı eserinde Beşbalık şehrinden bahsetmektedir. Divanında 'balık' kelimesinin Uygur lehçesinde kale ve şehir anlamlarına geldiğini, Beşbalık isminin de buradan türeyerek Uygurların en büyük şehri olduğunu belirtmiştir.¹³ Yerleştikleri şehirler vasıtasıyla ileride Türkistan coğrafyasında kurulacak olan diğer Türk devletleri ve Çin arasındaki ticarete mühim rol oynamışlardır. 751 yılında Abbasiler ve Çin arasında yaşanan Talas Savaşı sonrasında yenilen Tang Hanedanlığı, Uygurların yerleştikleri bölgelere yayılma faaliyetlerini durdursa dahi bölgedeki kadim ilgisini kaybetmemiştir. VIII. asırda halihazırda varlığını belirttiğimiz Uygur-Çin ticaretinin seyri zamanla değişiklik göstermiştir. Uygurlar, Çin'e gönderdikleri her bir at karşılığında 40 top ipek almaya başlamış ve bu durum Uygur hazinesine büyük katkılar sağlamıştır.¹⁴ Uygurlar, 1209 yılına gelindiğinde Cengiz Han'ın himayesi altına girerek 1368 yılına kadar Moğol idaresinde varlıklarını ve Moğol hanları himayesinde ticarî faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz şehirler, Uygur Devleti'nin Moğol hâkimiyeti altına girmesinden sonra Moğol, Çin, Kazak ve Rus gibi toplulukların kontrolü altına girmiştir. Şehirlerin farklı dönemlerde farklı milletlerin kontrolü altında bulunması İpek Yolu hâkimiyeti için yaşanan mücadeleleri alevlendirmiştir. Bu mücadeleler neticesinde Türk topluluklarının oldukça ehemmiyet verdikleri İpek Yolu kontrolü, zaman

¹³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziya Akkoyunlu, "Ankara: TDK, 2020, s.163.

¹⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)." *Tarih Dergisi*, S.34, 1984, s.73.

zaman başka toplumların eline geçmiştir. Ancak mevcut veriler bu yolun canlılık ve ticarî güvenilirlik açısından tercih edilebilir dönemlerinin yine Türk garantörlüğü altında olduğunu göstermektedir.

İpek Yolundaki Türk hâkimiyeti dönemlerinin ardından, özellikle XIII. asırdan itibaren hızlı bir yükseliş dönemi yaşayan Moğollar da yaklaşık bir asır kadar yolun kontrolünü ellerinde tutmuşlardır.¹⁵ Moğollarla ilgili bilgileri edindiğimiz Arap ve Fars tarihî kaynaklarında ve Moğol hanlarına ziyaretlerde bulunan Batılı elçilerin seyahat raporlarında bu periyoda ilişkin hayli zengin malumat bulunmaktadır.¹⁶ Mevcut bilgiler bu dönemde de yolun sıkı bir şekilde denetlenerek, güvenli bir ticaret hayatına ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Güvenlik hususunda Johannes, “Canove olarak anılan ve tamamıyla Tatarların egemenliği altında bulunan bir kente geldik. Kentin başındaki idareci bize atlar ve bir başka kente kadar güvenli geçiş belgesi verdi...”¹⁷ satırları ile yolla ilgili ilginç bir ayrıntı sunmaktadır. Seyyahın burada belirttiği evrak, Moğolların bölgede tüccarlar ve seyyahlar için aldıkları önemlerden birisi olarak değerlendirilmelidir. Plano Carpinili Johannes dışında bölgeye seyahat etmiş olan Rubruk ve Marco Polo da yolun ehemmiyeti ve denetimi hususunda bilgiler vermektedir. Onlar da eserlerinde, Moğol hanı karşısına çıkıncaya kadar yolda kendilerine rehberlik etmeleri

¹⁵Roux, *Orta Asya*, s.31.

¹⁶ Bilhassa Papalık makamı yahut çeşit Batılı kralların emri ile Moğol beldelerine ziyaretlerde bulunan Johannes, Wilhelm ve Marco Polo bu hususta en şöhretli isimler olarak zikredilebilir. Bu isimlerin notlarında Moğol siyasî hayatının yanı sıra bölgedeki ticaret hayatı ve yollara dair de kıymetli veriler muhafaza edilmiştir. Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri (1245-1247)*, çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Kitap, 2020.; Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden ve Z. Zühriye İlkelen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

¹⁷ Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri (1245-1247)*, çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022, s.102.

gayesiyle bazı kimselerin görevlendirildiğini aktarmışlardır. Yanlarına verilen görevlilerin, bölgede güven içerisinde yolculuklarını sürdürmelerine yardımcı olduklarını kaydetmişlerdir. Rubruk'un seyahatnamesindeki: "Bugün Çağatay yanımıza; bizi Sertak'a götürecektir olan bir adam, ayrıca gelecek ordugâha kadar götürecektir iki kılavuz kattı"¹⁸ şeklindeki ifadeleri bu husustaki örneklerden biridir. Kubilay Han'a giden Marco Polo; Johannes ve Rubruk'un anlatımları haricinde, yolda Moğollar tarafından yapılan imar çalışmalarına da değinmiştir. Seyyahın, "...Hanbalık'tan yola çıkıldığında 25/30 mil mesafede habercilerin kendi dillerinde *iamb* denilen konak yeri bulunur bu bizim dilimizde at değiştirme yeri anlamına gelir..."¹⁹ şeklindeki ifadeleri Moğol posta teşkilatı konusundaki titiz gözlemlerinin ürünüdür. Polo'nun burada tanımladığı Yam teşkilatı çeşitli Moğol hanları tarafından defalarca ıslah edilerek, canlılığı muhafaza edilmeye çalışılan bir sistem olarak bilinmektedir.²⁰

Modern döneme kadar uzanan süreçte, kadim İpek Yolu hattı üzerinde yer alan kentlerdeki anıt, mezar ve kervansaray gibi kalıntılar ile güzergâh çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, yazılı kaynaklarda yer alan yol tariflerini doğrular niteliktedir.²¹

¹⁸ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Kitap, 2020, s.64.

¹⁹ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden (I-CVI) ve Z. Zühriye İlkelen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s.217.

²⁰ Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, İstanbul: Kronik Kitap, 2023, s.164.

²¹ İpek Yolu üzerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonrasında elde edilen pek çok ürün İngiltere'de gerçekleştirilen "*The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith*" adlı sergide sunulmuştur. Sergide sunulan görseller ve açıklamalar için Bknz. Sims-Williams, Ursula. "The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith." *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 15, 2001, pp. 163–70.

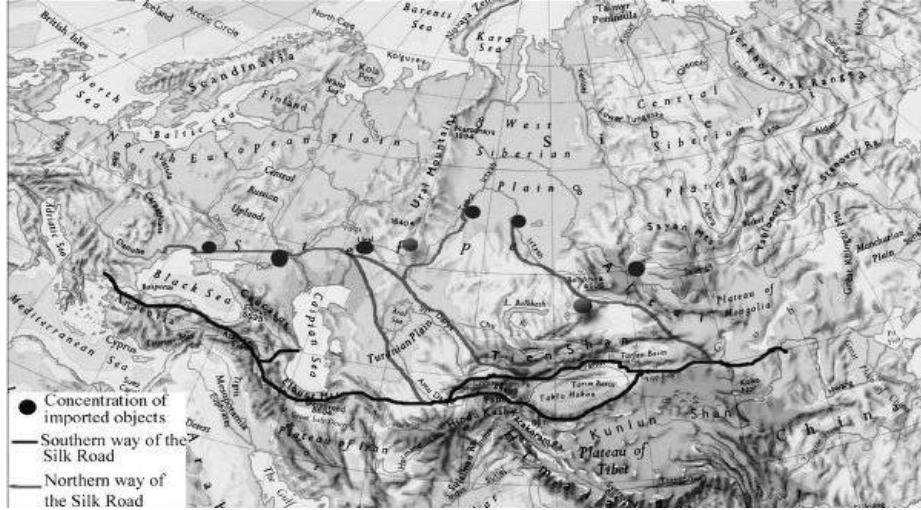
1.1.3. Kürk Yolu

İpek Yolunun en eski bağlantılarından biri olan ve pek çok kaynakta *Kuzey İpek Yolu* olarak da tanımlanan Kürk Yolu, Doğu ile Batı ticaretinin yoğun şekilde icra edildiği rotalardan biri idi. Erken Orta Çağ'da, İpek Yolu'nun bir parçasını teşkil etmesine rağmen yazılı kaynaklarda nispeten daha az sözü edilen Kuzey İpek Yolu, çeşitli adlandırmalar ile karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların bir kısmı, 'Kuzey İpek Yolu' tanımlamasını bilhassa Sibirya'nın güneyinden geçen rota için öne çıkarmaktadır. Her ne kadar Kuzey İpek Yolu şeklinde bir tanımlama ile karşılaşsak da bu yolun hali hazırda İpek Yolu'nun en eski güzergâhı olduğu yine kaynaklardaki satır aralarından anlaşılmaktadır. İpek Yolu ticaretinin ivme kazanmasından önce Doğu-Batı arasında asırlarca kullanılan Kürk Yolu'na ilişkin en net deliller; Karadeniz'in kuzeyindeki İskit kurganlarında, Kelt kral mezarlarında, Orta Avrupa ve Balkan coğrafyasındaki kazı alanlarında karşımıza çıkmaktadır.²² Kürk Yolu, Altay ve Sayan Dağlarını aştıktan sonra önce Batı Sibirya'yı ve ardından Ural Dağlarını geçerek aşağı yukarı bugünkü Başkurdistan havalisine ve oradan da Avrupa'ya uzanıyordu. Uzun rotası sayesinde Asya'nın kendine has maddî kültür ürünlerini, Karadeniz'e ve oradan da Avrupa'ya taşımakta idi.²³ Özellikle kuzey ülkelerinden kehribar ve amber; Karadeniz'in ile Hazar çevresinden: kürk, bal ve balmumu gibi ürünlerin taşınmasında erken dönemlerden itibaren önemli bir role sahipti. Kürk Yolu, bu stratejik konumu dolayısıyla, Asya ve Avrupa için önemli bir kavşak noktası haline gelmiş ve Karadeniz ticaret ağının gelişimine büyük katkı sağlamıştır.²⁴

²² Tahir Şahin, "İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39, S.67, 2020, ss.77-78.

²³ Vášáry, *Eski İç Asya*, s.32.

²⁴ C. Raymond Beazley, "Mediaeval Trade and Trade Routes," *The Geographical Teacher* Vol.2, No.3, October 1903, p.115-116.

Harita-2²⁵

Eski çağlardan itibaren Karadeniz, Grekler tarafından “Πόντος : Pontos” olarak deniz manasında anılmaktadır. Homeros ve Hesiodos’un eserlerinde yer bulan bu ifade, günümüz Doğu Karadeniz bölgesini ifade etmek için de kullanılmış bir kavram idi. Yunan Koloni Çağının yaşandığı İ.Ö. VI.-VII. asırlarda bölgede varlık gösteren İskitler ile Batı dünyasının temsilcileri, Kerson gibi önemli liman kentleri vasıtasıyla ticarî münasebetler kurmuşlardır.²⁶ Yunan koloni çağında, Karadeniz kıyıları ile sınırlı kalınmayarak Hazar Denizine doğru da bir genişleme durumu söz konusudur. Nihayetinde Hazar etrafının coğrafi anlamda daha iyi tanınmaya başlanmasıyla birlikte bu deniz vasıtasıyla ticaret ağı daha da genişlemiş ve Asya’ya doğru bir seyir izlemiştir.²⁷ Tarih boyunca Avrasya’nın ekonomik ve kültürel etkileşimin en önemli iç denizlerinden biri olarak karşımıza çıkan Hazar Denizi, Yunan Koloni Çağı’ndan itibaren antik ticaret yolları özellikle de Kürk Yolu ile bütünleşmiş bir ticaret ağına merkez vazifesi görmüştür. Özellikle bölgede kurulmuş olan ve Orta Çağ İslam müelliflerinin eserlerinde Abaskun ve El-Bab gibi adlarla anılan limanlar aracılığıyla farklı uygarlıkların birbirileri ile kültürel etkileşimde bulunmasına ve ticaret

²⁵ Ludmila Koryakova, Andrej Epimakhov, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*, Cambridge University Press, 2007, s.335.

²⁶ Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017, s.335.

²⁷ Sırrı Erinç, "Hazar Denizi", İstanbul: DİA, C.17, s.109.

yapmasına olanak sağlamıştır. Zikredilen limanlar hakkında İstahri, eseri *Mesâlikü'l-Memâlik*'te şu satırları nakletmiştir:

*“Âbeskûn'dan Hazar'a kadar sağ yönde, Hazar kıyılarında, Âbeskun ve 50 fersahlık mesafedeki Dihistân dışında köy ve şehir yoktur... Hazar denizinin sağından, Âbeskun'un solundan itibaren Hazar'a doğru, Bâbü'l-Ebvâb ile Hazar dışında birbirine bitişik yapılar/imâret yer alır...”*²⁸

Yukarıdaki ifadeleri aktardığımız İstahrî ve diğer İslam yazarları, Hazar Denizi'nin Kürk Yolu bağlamında yalnızca ticari değil aynı zamanda siyasi ve kültürel buluşmanın da önemli sahalarından biri olduğunu göstermektedir.

Kürk Yolu ve özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki hat, erken Orta Çağ olarak tanımlayabileceğimiz dönemde çok aktif bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. VII. asrın başları, bir ara eski önemini kaybeden yolun, yeniden canlı bir ticaret ağı olma özelliğine kavuştuğu bir evreyi temsil eder.²⁹ Kürk Yolu'nun bu denli önem arz etmesinin başlıca nedenlerinden birini geçmiş olduğu bölgelerde, başka bir ifadeyle rotasında aramamız gerekir. Doğu Avrupa'da tarihî süreç içerisinde gelişen kültürel ve ekonomik ilişkiler ağının büyük ölçüde coğrafi koşullar paralelinde şekillendiğini görmekteyiz. Denizler, nehirler ve göller gibi su kenarları, dağlar ve geniş bozkır bölgeleri hem göçebe halklar hem de yerleşik topluluklar için ulaşım ve iktisadi açıdan değer taşıyan yerler olarak karşımıza çıkar.

Hazar Denizi'nin antik çağlardan itibaren Avrasya'nın iç bölgelerinden güneyde bulunan medeniyet merkezlerine açılan bir geçiş alanını oluşturması ve Kürk Yolu'nun merkezinde yer alması ayrı bir öneme sahip idi. Bunun yanı sıra bu denize kavuşan İdil, Oka ve Kama gibi nehirler ulaşım açısından da büyük bir kolaylık sağlamaktaydı. Bahsi geçen nehirlerden İdil, dönemin diğer büyük ticaret yollarının kavşak noktasında yer almakta ve stratejik bir konumu temsil etmekteydi. İdil Nehri ve onun sağladığı zenginlikler Hazar ve Bulgarlar için önemli gelir kaynaklarını oluşturmuş, çevresinde büyük

²⁸ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayısığrı Kitapları, 2020, ss.196-197.

²⁹ Roman K. Kovalev, “Commerce and Caravan Routes Along The Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries), Part I: The Western Sector”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 14, 2005, s.55.

şehirler kurulmasının önünü açmıştır.³⁰ Aynı şekilde bu nehrin batıya uzanan en büyük kolu olan Oka Nehri Doğu Slavları ile Türk topluluklarının ortasında yer almaktaydı. Urallara doğru uzanan en büyük kol; Kama Nehri ise çevresinde bulunan ormanlık alanlardaki av hayvanları ve ağaç ürünleri ile zengin bir saha görüntüsündeydi.

Bu nehirlerle birlikte daha batıda yer alan Ten Nehri'nin denize döküldüğü alandan başlayan yol, Ural dağları ve Güney Sibirya ormanları boyunca ilerleyip oradan Altaylar ve Sayan dağlarını geçerek Çin'e ve Amur Nehri'ne kadar uzanıyordu. Bu geniş hat ve yoğun ticaret yalnızca ekonomik zenginliği değil aynı zamanda siyasî hayattaki gelişmeleri de etkilemiştir. Her şeyden evvel bu ticaret hattı, ekonomik refah ile bölgenin siyasi teşkilatlanma evrelerini hızlandırmıştır. Kendilerinden önceki çeşitli Türk boylarında olduğu gibi Moğolların batı bölgelerini fethinden sonra Altın Orda Devleti de yolun getirilerinden faydalanıp, aktif ticareti sürdürmeye gayret etmiştir. Özellikle bu anlamda Kırım'daki Sudak limanının kullanılmaya başlanması, Kürk Yolu'nun ticari faaliyetlerinin artmasında ciddi bir rol oynamıştır.³¹

Kürk Yolu, VII. asırlardan itibaren Sasaniler aracılığıyla İslam dünyası açısından da yabancı bir yer olmaktan çıkmıştır. İslamiyet'in Kafkasya topraklarıyla olan teması, özellikle Hazar bölgesinde Kafkas-İran ticaretinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Müslüman seyyahların eserlerinde sıkça anılan kürk, köle ve tahıl gibi emtiaların ticareti dikkate değer bir artış göstermiştir.

IX. ila XV. asırlar arasında Kürk Yolu, İslam dünyası ile Doğu Avrupa ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerde hayatî bir rol oynamaya devam etmiştir.³² Dünyanın çeşitli bölgelerinden tüccarların Bizans ile olan ticarete sıklıkla Kürk Yolu'nu tercih etmeleri, bu hattın tanınırlığı ve tarihî niteliği açısından

³⁰ Janet M. Hartley, *The Volga: A History Of Russia's Greatest River*, Yale University Press New Haven and London, 2021, s.13.

³¹ Beazley, "Mediaeval Trade", p.155-116.

³² Roman K. Kovalev. "Dirham Mint Output of Sāmānid Samarqand and Its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th Century)." *Histoire & Mesure*, Vol. 17, No. 3/4, 2002, pp.198-199.

önemli bilgiler sağlamaktadır. Bizanslı elçi ve tüccarların, yolculuklarında Kürk Yolu güzergâhını seçmelerinde, Sasaniler ile yaşanan anlaşmazlıkların etkili olduğunu söylenebilir. Taraflar arasında geçmişte daha çok Akdeniz üzerinden yürütülen ve sıklıkla sorunlara yol açan ticaret, Bizans İmparatorluğu’nu doğu ticaretinde Karadeniz’e yönlendirmiştir. Bizans, bu güzergâhı kullanmaya başladıktan sonra yalnızca ticari hedeflerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda sahip olduğu Hristiyanlık inancını diğer toplumlar arasında yayma gayesiyle de yolu aktif bir biçimde kullanmaya devam etmiştir.³³

İslam dünyası, Kürk Yolu’nu yalnızca ticaret faaliyetleri için değil, aynı zamanda kendi inancını tebliğ edeceği bir hat olarak da değerlendirmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak, henüz İslam dininin resmen kabul edilmediği Hazar Kağanlığı topraklarında dahi camiiler ve ibadethaneler inşa edilmiştir. Abbasiler döneminde önemli bir ticaret limanı olarak kullanılan Abaskun limanı, sıkça uğranılan ticaret merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Hazar Denizi’nin güneydoğusunda, günümüzde İran sınırlarında yer almakta olan Abaskun Limanı, Arap seyyahlara göre, kuzeyden Kürk Yolu aracılığı ile elde edilen kürk ve bal mumu gibi dönemin kıymetli ürünlerinin sevkiyatı için kullanılmıştır.³⁴

IX.-X. asırlarda limana yanaşan ticaret gemileri zaman zaman Hazar Kağanlığı tarafından yağmalama ve vergilendirmeye maruz kalmıştır. Müslüman Araplar için bir diğer önemli liman ve ticaret noktası ise “Derbent” olmuştur. Farsçada *Derbent*, Arapçada *Bâb al-Abwâb*, Türkçede ise *Demirkapı* olarak bilinen bu yer, kuzey Kafkasya’da Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasında uzanan üç kilometrelik bir ova şeridinden oluşmaktadır. Avrupa ile Asya sınırında yer alan stratejik konumu sayesinde önemli bir ticaret noktası olmuştur.³⁵ Ticaretin yanı sıra, Sasani ve Abbasi dönemlerinde

³³ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara: TTK, 2000, s.18.

³⁴ Richard N. Frye, “Byzantine and Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.26, 1972, p.267.

³⁵ Murtazali Gadjiiev, “On the Construction Date of the Derbent Fortification Complex.” *Iran & the Caucasus*, Vol.12, No.1, 2008, pp.12-13.

askeri üs olarak da kullan Derbent, tarih boyunca mühim bir rol oynamış ve bölge hâkimiyetini elde eden halklar için ciddi kazançlar sağlamıştır. Moğol çağında kadar, Hazar Denizi çevresinde pek çok tüccarın kullandığı oldukça işlek limanlardan biri olmuştur. Bununla birlikte Moğol fetihleri ve ardından kurulan Altın Orda Hanlığı döneminde eski önemini yitirmiş; XIV. asrın sonlarına ve XV. asrın başlarına gelindiğinde neredeyse unutulmaya yüz tutmuş, ticarî cazibesini yitirmiştir.³⁶

“Kürk Yolu” tanımlamasına ve bu tanımlamanın kökenine ilişkin bilgilere dönecek olursak; bu adın İpek Yolu isimlendirmesinde olduğu gibi ticareti yapılan ana ürün ile alakalı bulunduğunu söylememiz gerekmektedir. Tarih boyunca Kürk Yolu üzerinden doğuya ve batıya; samur, vaşak, kunduz, tilki, sincap, sansar gibi hayvan kürkleri³⁷ ve bunlardan üretilen “sahtiyan, ceket-pantolon, ayakkabı, çizme”³⁸ gibi ürünlerin ticareti yapılmıştır. Bu nedenle kürk, tüm yol boyunca ticaretin ana malzemesini teşkil etmiştir. Orta Çağ’da ticaret konusunda oldukça önemli çalışmalara imza atan Noonan, bu gerçeği göz önünde bulundurarak, Urallar vasıtası ile Türkistan ve İdil boylarını birbirine bağlayan bu güzergâh için ‘Kürk Yolu’ tanımlamasını tercih etmiştir.³⁹ Aynı şekilde L. Ligeti *Bilinmeyen İç Asya* adlı eserinde isim meselesine değinerek, “İç- Asya’daki anayola, kendine mahsus ticaret metalı dolayısıyla nasıl İpek Yolu deniyorsa bu yola da o sahanın karakteristik ticaret mahsulüyle ilgili olarak pekala Kürk Yolu adı verilebilir”⁴⁰ demektedir.

³⁶ Gadjiev, “Derbent”, s.14-15.

³⁷ İlyas Kemaloğlu, “Karadeniz’in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları”, *İpek Yolu*, İstanbul: TKHV Yayınları, 2015, s.363.

³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020, s.313.

³⁹ Thomas Noonan. "The Silk Road and the Fur Road: Central Asian Trade with Northern Russia in the 6th-7th Centuries," in *Kontakte zwischen Iran, Byzance und der Steppe*, edited by Csanád Bálint [Varia Archaeologica Hungaria, Bd. IX] (Vienna: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, 2000) ss.285-301.

⁴⁰ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s.18.

Noonan ve Ligeti' nin de ifade ettikleri gibi yolun isimlendirilmesinin, ana ticari metanın kürk olmasıyla ilişkili olduğu daha net anlaşılmaktadır.

Asya ve Avrupa arasındaki en önemli ticarî bağlantılardan biri olan ve bir yönüyle medeniyetlerin ve kültürlerin buluşma noktası niteliğindeki Kürk Yolu, özellikle Türklerin kontrolü altında bulunduğu evrelerde canlılığını muhafaza etmiştir. Bunun en bariz göstergelerinden biri kaynaklara da yansımış olan 'Hazar Barış Çağı' gibi ifadelerdir. Yolun ana ticaret ürünü olan kürk, Türklerin günlük hayatlarında sıkça kullandıkları ürünlerin başında gelmektedir ve konar-göçerler arasında bu ürünün yaygınlığı ve türleri bölgeye gelen seyyahların da oldukça ilgisini çekmiştir. Zaman zaman kültürel temaslar neticesinde Türkler üzerinden bazı bölgelerde bozkır ürünlerinin revaçta olduğu dönemler yaşanmıştır. Bu anlamda Bizans dünyasından bahseden Prokopius gibi bazı Doğu Roma tarih yazıcıları 'Hun modası' gibi ilgi çekici ifadeleri eserlerinde kullanmışlardır.⁴¹ Daha erken dönemlerde doğu bozkırlarında da benzer bir durum Çinli vakanüvislerin notlarında karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin ticaretini yaptıkları kürkler bazı bölgelerde bir statü göstergesi olarak da kullanılmaya başlamıştır. Örneğin; bu ürün Ortadoğu'da Arap seyyahlar tarafından soyluluk ve zenginlik göstergesi olarak kabul görmüştür. Mesudi bu konuyu eseri *Murûc ez-Zeheb* adlı eserinde şu sözleriyle anlatmaktadır;

*"Ülkelerinden burtasiye adı verilen kızıl ve kara tilki derisi getirilir. Bunlardan yapılan kürkün bir tanesinin değeri yüz dinar ve daha fazla fiyata satılmaktadır. Kızıl olanın fiyatı daha düşüktür. Siyah olanını Arap ve Acem hükümdarları giyer ve hava atarlar. Çünkü siyah tilki kürkü onlar nezdinde samur, fenek ve benzeri hayvan kürklerinden daha değerlidir. Hükümdarlar bu kürkten kalpak, kaftan ve çatma yaptırırlar. Üzerine kara burtasiye şerit çekilmemiş çatma ve kaftanı olmayan bir hükümdar düşünülemez."*⁴²

Orta Çağ boyunca Karadeniz'in kuzeyindeki Türk toplulukları hakkında bilgi veren İslam coğrafyacıları ve tarihçilerden İbn Fadlan, İbn Havkal, İbn Rüsteh ve Mesudi gibi Müslüman coğrafyacı ve seyyahların eserlerinde buna

⁴¹ Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2001, s.61.

⁴² Mesudi, *Murûc ez-Zeheb: Altın Bozkırlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, s.141.

dair ifadeler çoğaltılabilir. Bu seyyahların eserlerinde ticareti yapılan ürünler ile kürkler özelinde, hangi bölgelerden temin edildikleri, hangi toplulukların kürk işi ile meşgul oldukları, kürkleri işlemede kullanılan yan ürünler (bal, balmumu, balık tutkalı, köle vs.) gibi pek çok ayrıntıya yer verilmiştir. İbn Havkal bu ticaret hususunda şu bilgileri aktarmaktadır:

“Celb olunan bal, mum ve kürk Rus ve Bulgar tarafından gelirdi. Keza etrafa sevk olunan kunduz derisi de Rus ve Bulgar tarafından gelir. Kunduz derisi ancak Bulgar, Rus ve Kuyabe⁴³ nahiyesindeki şimali nehirlerde bulunur. Endülü’s’teki kunduz derisi ise Sakleblerin nahiyelerindeki nehirlerdendir. Bu nehirler Sakalibe kasabasının bulunduğu halice akarlar. Bu derilerin belki de hepsi Rus diyarında bulunur. Bunlardan büyük miktar da komşu oldukları için Ye’cüc ve Me’cüc nahiyesinden Rusya’ya geçiyor. Ye’cüc ve Me’cüc ahalisi bu derileri Ruslara getiriyorlar. Ruslar da 358/969 senesinde onları Bulgarlara satarlardı... Kunduzların bir kısmı da Harezm’e sevk edilirdi.”⁴⁴

Bölge hakkında bilgiler temin ettiğimiz bir diğer seyyah, İbn Rüsteh de söz konusu ticarete dair; “Büyük miktarda balları vardır. Mallarında en fazla bulunan şey sansar büyüklüğündeki ‘semmur’ (samur) kürküdür. Mallarının büyük bir kısmını bal, semmur ve ak tavşan (ada tavşanı) dır” ifadelerini kullanmıştır.⁴⁵ Eserlerde, yalnızca satılan ürünlerin isimleri ile sınırlı kalmayarak ürünler için kurulan panayırlardan da bahsedilmiş ve pazar yerlerinde satılan ürünlerin fiyatları da kaydedilmiştir.

Uygarlık tarihinde coğrafi keşiflerle birlikte yeni ticaret yollarının tanınması ve kullanıma başlanmasıyla birlikte XV. asra gelinceye değin aktif halde kullanılan Kürk Yolu, Türkistan sahasından Hazar kıyılarına, oradan İdil Nehri ve Azak Denizi üzerinden de Karadeniz’e kadar kullanılan en faal ticaret rotalarından birisi olmuştur. Yol boyunca Türkler ve Moğollar

⁴³ Kuyabe: Kiev.

⁴⁴ İbn Havkal, “Kitâbü’l-Mesâli Ve’l-Memâlik”, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler: İbn Hurdazbih, Ya’kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakih el-Hemedânî, Kudame. b Ca’fer, İstahrî, İbn Havkal*, ed. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, s.359.

⁴⁵ İbn Rüsteh, *Kitâbü’l-A’lâki’n-Nefise, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler: İbn Hurdazbih, Ya’kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakih el-Hemedânî, Kudame. b Ca’fer, İstahrî, İbn Havkal*, ed. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, s.174.

tarafından yapılan kervansaraylar, pazar yerleri ve diğ er imar faaliyetleri bölgeye çok sayıda tüccarın gelmesinin önünü açmıştır. Ortadoğu'dan Avrupa'ya ve hatta  skandinavya'ya kadar pek çok ulustan tüccar, ticaret ağı sayesinde Karadeniz'in kuzeyindeki pazar alanlarında faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölgede bu denli farklı milletten temsilcinin bir araya gelmesi, ticarî faaliyetlerin yanında kültürlerin de temasını mümkün hale getirmiştir. Türkler özelinde daha teferruatlı incelediğimiz bölümlerde de görüleceği üzere bilhassa Orta  ağ, bölgede din münazaraları sahnelerine tanıklık eden bir evre olmuştur. Bunun yanında yolun ekonomik getirilerinin ve nehirler arası bağlantılarının keşifleri daha farklı süreçlere de zemin hazırlamıştır. Rusların, XV. yüzyıldan itibaren Türk beldelerine yönelik keşif hareketleri ve işgal faaliyetlerinde bu nehir hatları aktif bir şekilde kullanılmıştır.

2. BÖLÜM

KÜRK YOLU TİCARETİ VE TÜRKLER

2.1. Hazarlar ve Kürk Yolu Ticareti

Doğu Avrupa coğrafyasında hüküm süren ve devlet teşkilatına sahip olan Türk kavimlerinden biri olan Hazarlar pek çok yönüyle araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Hazarların bölge ticaretinde üstlendikleri rol bu hususlardan birisidir. İS. 568-630 yılları arasında geçen süreç zarfına baktığımızda bir müddet Göktürk hâkimiyeti altında varlıklarını sürdüren Hazarlar, 630’lu yıllara gelindiğinde doğudaki kağanlıkta fetret devrinin başlamasıyla birlikte, İdil havzasında siyasi güç elde ederek, müstakil bir devlet görüntüsüne kavuşmuştur.⁴⁶ Kağanlığın en önemli özelliklerinden birisi, VII.-X. yüzyıllar arasında Kafkaslarda, Karadeniz’in kuzeyinde, İdil-Kama boylarında ve batıda Kiev’e kadar uzanan sahada siyasi istikrar sağlayan ilk Türk boyu ve kağanlığı olmasıdır.⁴⁷ Yurt tuttukları bölgede Bulgarların da siyasi bir teşekkül halinde bulunduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Nitekim iki Türk topluluğu arasındaki ilk münasebetler, ticaretin sekteye uğraması gibi bir gaye taşımış ve bu yönde politikalar geliştirilmiştir.

650’li yıllara gelindiğinde büyük bir devlet görüntüsüne kavuşan Hazar’ın sınırları günümüzde dahi tam belirlenememiş olsa da aşağı yukarı şu coğrafyayı ihtiva ettiği üzerinde durulabilir:

“Kuzey Sınırı: İdil Bulgar yurdu.

Güney Sınırı: Güneybatı: Kuzey Kırım, Güneydoğu: Kuzey Kafkasya’nın Kuzeydoğu (Kuzeydoğu Dağıstan) sektörü ile Derbend boyunca uzanan topraklar.

Batı Sınırı: Donest-Ten nehrinden Kiev’e kadar olan alan.

Doğu Sınırı: Harezm’e kadar uzanan topraklar.”⁴⁸

⁴⁶ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, ss. 63-71.

⁴⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.247.Bknz. Mualla Uydu Yücel, *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla Kadar İlk Rus Yıllıklarında Türkler: Hazar, Bulgar, Peçenek, Uz, Berendi, Karakalpakh, Kuman/Kumanlar*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020, s.65.

⁴⁸ Golden, *Hazar Çalışmaları*. s.103.

Hazarların vaktiyle Terek bölgesinde yaşadıkları daha sonraları ise ağırlıklı yerleşim sahası olarak alt İdil bölgesinin öne çıktığını söyleyebiliriz. Bu bölgenin önemli bir ticaret sahası olması yerleşim yeri değişikliğinin bir sebebi olarak görülebilir. Bir taraftan İdil, Yayık, Ten ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasında olması diğer yönden de dönemin büyük ticaret yollarının bu kavşak noktasında birleşmesi nedeniyle bölge oldukça stratejik bir öneme sahipti.⁴⁹ Özellikle İdil Nehri, Hazar Kağanlığı için ayrıca bir önem arz ediyor ve devletin hâkim olduğu toprakların tam merkezinden geçmekte olan bu nehir, başkent *İtil*'e de ev sahipliği yapıyordu.⁵⁰

Hazar Devletinin erken dönemlerine baktığımızda bölgedeki bazı yerel toplulukların ve bunun yanında bazı Türk topluluklarının devletleşme sürecine dahil olduklarını görürüz. Bu toplulukların bulundukları lokasyon ve temel özellikleri Hazar çağındaki ticaret konusunun daha iyi anlaşılmasına ve bölgedeki Türklerin ticaret konusundaki rollerinin daha net tanımlanmasına fırsat verecektir. Kaynaklarda kendisinden oldukça sık bahsettiren Hazar Kağanlığı geniş topraklar üzerinde farklı halkları himayesi altına almış büyük bir devlet görüntüsündedir. İdil Bulgarları başta olmak üzere Burtaslar, İskandinavlar, Slavlar, Fin- Ugorlar ve Ruslar gibi halkların Hazar hâkimiyeti altında olduğunu yahut ticaret maksadıyla bölgeye geldiklerini bilmekteyiz. Nitekim bu halklar ticarî hayata vakıf kimselerden oluşup Hazarlara vergi vermek suretiyle Hazar Kağanlığı çatısı altında faaliyetlerini sürdürmekte idiler.

Hazarların ticaret konusundaki durumlarını etkileyen unsurlardan biri Türk tarihinde marjinal bir teşebbüs olarak değerlendirilebilecek; dinî tercihleridir. Devleti yöneten hanedanın Museviliğe meyletmesi ve bu inanca geçiş hususunda halk tabakası üzerinde bir zorlamada bulunulmaması önemli bir dönemi de beraberinde getirmiştir. Kendi tebaası üzerinde serbest bir politika izleyen Hazar Devleti, çeşitli bölgelerden Yahudiler için de bir liman olmaya başlamış ve bunun neticesinde Hazar bölgesinde ekonomik faaliyet türleri çeşitlenmeye başlamıştır. X. asırda Balkanlar, Kırım ve Ermeni

⁴⁹ Yücel, *Rus Yıllıklarında Türkler*. s.66.

⁵⁰ Hartley, *The Volga*, s.15.

topraklarından Hazar başkenti İdil'e gelen ve burada ticaret yapan çok sayıda Yahudi tüccar bulunması, din değişikliği etkilerinden biri olduğu düşünülmektedir.⁵¹ İslam müellifleri Hazar ülkesindeki inançlara dair oldukça önemli ayrıntıları gözden kaçırmamış ve Hazarlarda dini bir hoşgörü ortamının varlığına dikkat çekmişlerdir. İstahri'nin bu hususta örnek olarak verilebilecek;

*"Hükümdârları Yahûdîdir.. Hazar yöresinde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahûdiler bulunur. Aralarında puta tapıcılarda mevcuttur. Yahûdiler azınlıktadır. Çoğunluğu Müslümanlar ile Hıristiyanlar oluşturur. Buna rağmen hükümdarları Yahûdîdir..."*⁵²

satırları Hazar Kağanlığı altındaki dini hoşgörü ortamı gösterir niteliktedir. Bu bağlamda özellikle ticaret hayatı, söz konusu dini tercihle alakalı olarak önemli bir gelişme göstermiştir. Nitekim bu durum Artamonov gibi araştırmacıların da gözünden kaçmamış ve Yahudilerin tarım ve hayvancılıktan ziyade ticaret hayatına duydukları ilginin altı çizilmiştir.⁵³

Hazar- Arap savaşları esnasındaki gelişmeler ve Bizans'tan kaçarak Hazarlara sığınan Yahudi nüfus Hazarların bilhassa IX. asırda Doğu Avrupa'da ne denli kuvvetli bir yapı arz ettiğinin göstergesidir. Öyle ki VII. asırdan X. asra gelinceye kadar olan süre zarfında Karadeniz'in kuzey ticaretine yön verenler Hazarlar olmuşlar ve tüccar bir devlet halini almışlardır. Her ne kadar İdil Bulgar Devleti de dönemin ve bölgenin önemli ticaret tekellerinden birini teşkil etse de kaynaklar İdil Bulgar hükümdarının her yıl Hazar hakanına vergi verdiğini bildirmektedir. Kayıtlar, onların Hazarlara tâbi oldukları dönem içerisinde her hane başına Hazar Kağanlığına samur kürkü vergisi vermekle mükellef olduklarını belirtmektedir.⁵⁴ Nitekim bu durum ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet mücadelesinin nedenini oldukça iyi özetlemektedir ve ticarete hâkim olan devlet, zenginliği ve gücü

⁵¹ Hartley, *The Volga*, s.17.

⁵² İstahri, *Mesâliku'l-Memâlik*, s.198.

⁵³ Mihail. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s.347.

⁵⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekler*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022, s.36.

elinde bulundurabilmektedir. Hazarların, Kürk Yolu ve bölge ticaretindeki güçleri Özi ve İdil nehirleri boyunca panayırlar, çarşılar kurup ticari hayatın canlanması ve gelişmesi için çaba sarfetmelerinin bir neticesidir.

Hazarların, Emevî tecrübesi dolayısıyla İslam dünyası ile hoş hatıralarının olmamasına rağmen, sahip oldukları topraklar aynı zamanda doğudaki İslam beldelerinin ürünlerinin Avrupa'ya taşındığı güzergâhı da ihtiva ediyordu. Bu nedenle İslam tüccarlarının bölgeden bağımsız yahut uzak kalması beklenemezdi ki Hazarların ticaret konusuna verdikleri öncelik bu türden faaliyetleri mümkün kıldı. Bu durum yalnızca Araplar ve Avrupa için değil aynı zamanda Slavlar, İskandinav halkları, Vikingler gibi pek çok kavimden kimselerin Hazar Denizi ve nehirler vasıtasıyla gerçekleştirilen ticaret için gelmelerinin önünü açmış oldu.⁵⁵

Doğu Avrupa'da Hazar Kağanlığının görkemli günler sürdüğü *Pax Khazarica* (*Hazar Barışı*) döneminde, Türkler ticaret hayatında oldukça güçlenmişlerdir. Günümüz Ukrayna ve Güney Rusya sınırlarında bulunan kavimleri idareleri altına alan Hazarların, "Frank, Arap ve Hazar-Aral bölgesiyle ticari bağlantılarının genişletilmesi"⁵⁶ *Pax Khazarica* döneminde gerçekleşmiştir. Hazarlar için özellikle Yahudilerle gerçekleşen ticaretin büyük bir önemi mevcuttu. İlerleyen süreçte bu ticari boyuttaki ilişkiler siyasi ve kültürel olarak da Hazarları etkileyecekti lakin burada önemli olan *Pax Khazarica* sürecinde VIII. ve IX. asırda bu tüccarların kıtalararası ticaret gücü idi. *Pax Khazarica* olarak adlandırılan Hazar Barışı hususunda daha ayrıntılı durmalıyız. 300 yıldan fazla hüküm sürdükleri bölgede stratejik olarak büyük bir önem arz eden Hazarların kendilerine bağlı çok sayıda kavmin olduğunu ifade etmiştik.

Özi ve İdil arasındaki geniş sahada kara ve nehir yollarından elde ettikleri ticarî zenginliğin devamlılığı için böyle bir barış dönemi altında birlik ve güven sağlanması zaruri idi. Ticari faaliyetlerin güven içerisinde

⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.33.

⁵⁶ Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri." çev. Osman Karatay. *Türkler. C.2.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.895.

gerçekleşmesi hem tüccarlar hem de alıcılar tarafından büyük önem arz ediyordu. Bahsi geçen barış ortamını Bulgarlar başta olmak üzere kendilerine baş kaldıracabilecek güçlü devletler varken ‘ne şekilde sağladıkları’ önemli bir husustur. Hazarlar, boyunduruk altına aldıkları devletleri ve hâkimiyetleri altında tuttukları ticaret yollarını kullanan kavimlere karşı dönem bazında oldukça makul bir siyaset izlemişlerdir. Bölgelerinde bulunan tüm bu topluluklar ve devletlerle anlaşmalar yaparak onları kendi iç siyasetlerinde serbest bırakmış buna karşın kendisine vergi ve gerektiğinde de askeri takviye göndermek durumunda bırakmıştır. İç işleri bir bakıma serbest olan bu boy ve devletlerden istedikleri en mühim şey ise tâbiliklerinin devam etmesi hususunda olmuştur. Tüm bu vergi ve tâbilik haricinde ülkelerine gelen tüccarlar ve ticari faaliyetleri de güvence altına alan Hazarlar, gelen tüccar sınıfının malları üzerinden aldığı gümrük vergisini onların yollardan güven içerisinde geçmesini sağlayacak şekilde kullanmıştır. Bölgede hali hazırda var olan Slavlar, Bulgarlar dışında bölgenin ticaret nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Müslüman tacirler kozmopolit bir pazar ortamında kendilerini eşit haklara sahip olarak bulmuşlardır. Barış ortamı içerisinde dinsel ve kültürel bağlamda tüccarlar kaynaşmış, farklı inançlara ve soylara sahip olan insanlar ortak bir amaç altında bir arada hoşgörü altında yaşamayı öğrenmiştir. Bölgeye gelen tüccarların ve seyyahların notlarında söz konusu barış dönemi dahilindeki gelişmeler sıklıkla aktarılmıştır. Örneğin Mesudi, *Murûc ez-Zeheb* adlı eserinin Sakalibe bahsi esnasında, Hazar Kağanlığı’ndan yaşayan Müslüman tacirlerin, Hazarların sağladığı güvenlik ortamı sayesinde buraya geldiklerini belirtmektedir.⁵⁷

Hazar Barış döneminde tüccarların can ve mal güvenliklerinden korkmadan ticaret yapabildiklerini ifade edebiliriz. Hazar- Arap savaşlarının yaşandığı dönemde dahi Arap tüccarlar bölgede özgürce ve can korkusu olmadan ticaretlerini gerçekleştirebilmişlerdir. Müslüman Araplar soyluluk ve zenginlik göstergesi olarak kabul gören kürk sayesinde ticaretten büyük bir zenginlik elde etmişlerdir. Bölgeye Arap tacirlerle birlikte dirhemlerin de

⁵⁷ Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.71.

giriş yapması bir müddet sonra Kürk Yolu için, ‘Gümüş Yol’ şeklinde bir ismin de kullanılmasının önünü açmıştır.⁵⁸

Hazarlar için görkemli günlerin temel kaynağı İdil ve çevresine hâkim olmakla ilgili idi. Dönemin kaynaklarına baktığımızda güçlerinin aslında sahip oldukları konum ve bölge hâkimiyetinin elde tutulmasıyla ilgili olduğunu görürüz. Hazarlar, İdil ve bölgedeki diğer nehirler vasıtasıyla tüm önemli su ve kara yollarını kontrol etmekte idi. Bu kontrolün karşılığı olarak da devlet önemli ölçüde ticarete dahil olan topluluklardan vergi alıyordu. Bu ekonomik hususiyetler göz önünde bulundurulduğunda; Hazarların devlet geleneği aslında bir ticari-siyaset temeli üzerine kurulmuş ve güçlenmiş olarak görülebilir.⁵⁹ Noonan da bu hususa dikkat çekerek, kağanlığın gücünü ve dayanıklılığını ekonomik çeşitliliğe bağlamıştır.⁶⁰ “Dahili ekonominin çeşitliliği kendine yeterli ve dışa az bağımlı hale getirirken, uluslararası ticaret para kazandırmaktadır”⁶¹ söylemi bu anlamda yerinde bir tespittir. Her ne kadar ticari-siyaset temelli bir devlet olsalar da bazı İslam müellifleri Hazar Kağanlığının kendi memleketlerinde Hazar Denizi’nden elde ettikleri balık ve balık tutkalından başka, ticaretini yapabilecekleri bir ürünlerinin olmadığına gönderme yapmışlardır. Buna karşın, Hazarlar tabilikleri altında bulunan halklardan aldıkları haraçları ticari meta haline getirmekteydiler. Yerli topluluklardan haraca bağlananlar, Hazarlara vergi yerine kabul görebilen kılıç, kürk, deri gibi emtiaları göndermişlerdir.⁶² Özellikle Rus ve

⁵⁸ Kovalev, *Commerce and Caravan*. s.81.

⁵⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*. s.313.

⁶⁰ Thomas Noonan, “Did the Khazars Possess a Monetary Economy? An Analysis of the Numismatic Evidence”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol.2, 1982, ss. 219-267.

⁶¹ Osman Karatay, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, s.395.

⁶² Şeyda Nur Karabıyık, *IX.-X. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti* (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale 2020, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 634438), s.16.

Bulgar ülkesinden gelen Bal, balmumu ve kürk gibi emtialar vergi ve ticaret ile elde ettikleri ürünlerin başında zikredilebilir.⁶³

Hazarların ticaret hayatlarında en çok iletişim kurdukları halklardan biri kuşkusuz İdil Bulgarlarıdır. Hazar Kağanlığına verdikleri hane başı vergisinin yanı sıra, gelen Bulgar ticaret teknelerinden de taşıdıkları ticaret malları oranınca gümrük vergisi alınıyordu. Kuzey bölgelerden toplanan bal, mum, kürk, yün gibi emtialar genellikle Bulgarlar tarafından Hazarlara gelmekte idi. Zamanla Bulgarların, Hazarların güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte yükseliş aşamalarını katettikleri ve kendilerinin de Hazarlara benzer uygulamaları sürdürdükleri görülmektedir.⁶⁴ Bulgarlar, bölgedeki ticaret hayatında söz sahibi olmaya başladığı günlerden, 1236'da Moğol işgaline uğrayıncaya kadar Hazar benzeri bir politika ile egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Bulgarların Kürk Yolu ticaret politikalarını ve Moğol istilası sonrası Kürk Yolu ticaretini ayrı bir başlık altında değerlendireceğiz. Bu değerlendirmeye geçmeden önce İdil Bulgarlarının yıkılışından sonra bölgede yükselen Altın Orda himayesinde de Hazar dönemindeki ticari şartların ve işleyiş biçiminin devam ettirildiğini ve benzer politikalar üretildiğini ifade etmeliyiz. Bu hususta Pax Mongolica gibi bir tanımlamanın ortaya çıkması ve içeriği durumu gösterir niteliktedir.

Hazar Devleti'nin ticari durumuna dair dönem kaynaklarındaki bilgileri değerlendirerek bazı ayrıntılar üzerinde durmamız konunun daha sağlıklı anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu anlamda Orta Çağ İslam müelliflerinin anlatımlarına müracaat edebiliriz. Mesudi, Hazarların tekneleri olduğundan ve bu teknelere binerek Burtas nehrine gidip geldiklerinden söz etmektedir.⁶⁵ Burtas, coğrafi olarak Hazar ve Bulgar arasında kalan küçük bir bölge olmasına karşılık burada Burtaslarla birlikte yaşayan başka Türk boyları da bulunmaktaydı ve Hazarlara tâbi halde idiler. Hazarlar teknelerine binerek geldikleri Burtas üzerinden *burtasiye* adı verilen ve oldukça değerli kabul gören kızıl ve kara tilki derilerini alıyorlardı. Bu derilerden yapılan kürklerin

⁶³ İstahri, *Mesâlikü'l-Memalik*, s.199.

⁶⁴ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.515.

⁶⁵ Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.140.

bir tanesinin değeri söz konusu dönemde en az yüz dinara tekabül etmektedir. Özellikle siyah kürk Arap ve Acem hükümdarlar tarafından bir soyluluk göstergesi olarak kabul edilmektedir. Mesudi bu hususta; Üzerine *kara burtasiye* şerit çekilmemiş çatma ve kaftanı olmayan bir hükümdarın tasavvur edilemez olduğunun altını çizmiştir.⁶⁶ Burtasların kızıl ve kara tilki derileri dışında da ticareti yapılan ürünleri mevcuttur. Bölgenin en önemli malları arasında yer alan bal bunlardan biriydi. Bunun yanı sıra sansar büyüklüğünde semmur (samur) kürkü ve ak tavşanları da mevcuttu.⁶⁷

Ticaret hayatlarına bu denli özen gösteren Hazarlar, zaman içerisinde askeri güçlerini kaybetmeye ve komşu devletler başta olmak üzere kendisine bağlı halkların baş kaldırılıyla mücadele etmek zorunda kaldılar. İstahri'nin bildirdiğine göre Hazarların yalnızca 12.000 askeri vardı ve bu askerlerin düzenli bir maaşları yoktur.⁶⁸ Batıdan gelen düşmanlara karşı bir önlem almak ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki ticareti canlı tutabilmek için Hazar Kağanlığı, Bizans'ın yardımı ile Ten Nehri üzerine, Ruslar tarafından *Bela Veja* olarak adlandırılan Sarkel Kalesini inşa ettirmişlerdir.⁶⁹ Araştırmacılar tarafından tam olarak hangi akınlar neticesinde inşa edildiği bilinmemekle birlikte, Ruslar ile olan çatışmaların bu hususta etkili olduğu düşünülmektedir. Kendilerinden sonra bölgenin bir diğer ticaret gücü yüksek ve topraklarından ticari metalar üretebilen İdil Bulgarları bu dönemde kolaylıkla sivrilerek bölgenin ticaret işleyişini kendi tekeline aldılar. Ruslar ise IX. asırdan itibaren batıda Hazar topraklarının bir kısmını işgal edebilecek kadar güçlenmişlerdi. Peter Golden, devletin çöküşü hususuna *Hazar Çalışmaları* adlı eserinde, X. asrın ikinci yarısındaki gelişmeler dolayısıyla bu sonucun kaçınılmaz bir son olduğu belirtmektedir.⁷⁰ Bazı araştırma eserlerinin ısrarla üzerinde durdukları gibi Hazarın çöküş nedenini yalnızca

⁶⁶ Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.141.

⁶⁷ İbn Rüsteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse*, s.174.

⁶⁸ İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s.198.

⁶⁹ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s.200.

⁷⁰ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.130.

Museviliğin kabulüne bağlamak tek başına yeterli bir argüman değildir. Nitekim Hazar yönetici sınıfı arasında bu inancın, ticaret hayatının sürdürülmesi hususunda destekleyici bir tavır arz ettiğini ifade edebiliriz. Bu hususta Dunlop, çok az doğal kaynağa dayalı oldukça yapay nitelikli bir ekonomi olarak tanımladığı Hazar ekonomisini, kağanlığın çöküşünün en önemli nedenleri arasında görmektedir.⁷¹

2.2. Bulgarlar ve Kürk Yolu Ticareti

Türk topluluklarının kökenleri konusunda en sık müracaat edilen kaynak kümesi olan Çin Yıllıkları, Bulgar kavmi için Ogur bağlantısını öne çıkarmaktadır. Bu kaynaklarda Ogurlar için kullanıldığı bildirilen *Ting-ling* budun adı Türkçede *Sincaplı* manasına gelmektedir.⁷² Nitekim kıymetli kürklerin özellikle de sincap kürkünün ticaretini yapan tacirler olarak tanınmışlardır.⁷³ Bu yönüyle mevcut etimoloji tartışmalarını bir kenarda tutacak olursak Bulgar kavmi için bu türden bir yakıştırma oldukça ilgi çekicidir.⁷⁴ Bu durumu güçlendirir bir şekilde, Ogur boylarının siyasi ve iktisadi faaliyetlerine kısaca değinen kaynaklar onları kürk imal eden ve bunun ticaretini üstlenen bir topluluk olarak anlatırlar.⁷⁵ Ogurlar, Kuzey İpek Yolu olarak da ifade edilen Kürk Yolundaki faal kavimlerden biri olarak kaynaklara yansımışlardır.⁷⁶ Bu bilgiler ışığında Ogurluk bileşeninde kurulan ve kaynaklarda Büyük Bulgar gibi bir adlandırma ile tanımlanan Büyük

⁷¹ Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.251.

⁷² Ahmet Taşağıl, *Eski Türk Boyları (MÖ. III- MS. X. Asır)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2023, s.25.

⁷³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, s.192. Bknz. Gyula Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest 1930,ss.115-118.

⁷⁴ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.109.

⁷⁵ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s.17

⁷⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.192.

Bulgar coğrafyasını ve bölgedeki nüfus daha sonra kuracakları iki büyük Bulgar Devletini ayrı başlıklar halinde incelememiz yerinde olacaktır.

2.2.1. Tuna Bulgar Devleti

Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu olarak bilinen Kubrat Han'ın oğullarından olan Asparuh'un Tuna boylarına göç tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Doğu Roma İmparatorluğu'nun Araplara karşı verdiği mücadele dönemi olan 650-670li yıllarda bu bölgeye geldikleri tahmin edilmektedir. Zira Arap kuşatmasının kaldırılmasının hemen akabinde Bizans imparatoru, Bulgarlara karşı sefer hazırlıklarına başlamıştır. Bizans cephesine büyük bir mağlubiyet tattıran bu ilk temas Bulgarlar açısından büyük kazanımları beraberinde getirmiştir. Bizans İmparatoru IV. Konstantin almış olduğu başarısızlık karşısında Asparuh ile barış yapmak zorunda kalarak, Bulgarlara yıllık vergi vermeye başlamıştır.⁷⁷ Tüm bu gelişmelerin neticesinde Asparuh ile birlikte batıya göç eden Bulgarların yeni oluşumu, Bizans kroniklerinde *Bulgaria* adıyla karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸ Türk ve Slav kaynaklarında ise yeni devlet Tuna Bulgar Devleti olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹

Ogur boylarınca kurulan en uzun ömürlü devlet olma özelliğini taşıyan Tuna Bulgar Devleti, kurmuş olduğu siyasal ilişkiler doğrultusunda Theophanes'in kroniğinde sık sık bahislere konu olmuştur. Bizans ile kurduğu sıkı ilişkiler Theophanes ve daha başka Bizans kronik yazarlarının onlar hakkında ayrıntılı veriler sunmasını sağlamıştır. Asparuh ile 681 yılında başlayan Tuna Bulgar Devleti ve Bizans ilişkileri devletin yıkılışı için gösterilen 1018 yılına gelinceye kadar değişen şartlara göre barış ve savaş

⁷⁷ Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", *Türkler*. C.2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.1098.

⁷⁸ George Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, Ankara: TTK, 2019, s.117. Bknz. Hatice Aydın, *Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler: 284-813*, İstanbul: Kronik Kitap, 2022, s.200.

⁷⁹ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s.81.

ortamlarına sahne olmuştur.⁸⁰ Tuna Bulgar Devleti'nin Hristiyanlığı kabul noktasında da önemli ölçüde bu ilişkilerin tesirinin olduğunu bildirmemiz gerekmektedir. IX. asra gelinceye kadar Türk kimliklerini koruyan Tuna Bulgarları, bu tarihlerden sonra daha ziyade “Hristiyan Slav” bir devlet görünümüne bürünecektir.

Bizans ile sıkı bir ittifak içerisindeki Tuna Bulgarları, Araplara karşı da ortak hareket sürdürmüşlerdir. 716 senesinde Tuna Bulgarları ve Bizans arasında gerçekleşen ticaret anlaşması aralarındaki işbirliğini göstermesi açısından önemlidir.⁸¹ Lakin IX. asra baktığımız vakit Kurum Han'ın imparator I. Nikephoros'u Sardica'da bulunan Bizans kalesinde yenmesi ile Tuna Bulgarları, bölgenin ticaret güzergâhları üzerinde söz sahibi olmaya başlamışlardır.⁸² Kurum Han daha sonra İmparator II. Mikhail'i de yenerek Bizans İmparatorluğunu düzenli vergiye bağlamış ve bölgeye gelen tüccarların özellikle de Grek tüccarların ellerindeki malların tamamını Bulgar yetkililere bildirmeleri zorunluluğunu getirmiştir.⁸³ Kurum'dan sonra Tuna Bulgar tahtını elde eden oğlu Omurtag Han, Bizans ile ilişkileri yeniden dizayn ederek, ticari faaliyetler için 30 yıllık bir barış anlaşmasını imzalamıştır. Bizans kaynakları, anlaşmanın varlığından söz etseler dahi maddeleri üzerinde durmamışlardır lakin Pliska yakınlarında bulunan bir Bulgar kitabesinde bu anlaşmaya dair bazı bilgiler mevcuttur.⁸⁴ Bu bir barış anlaşması olmasının yanında Bizans İmparatorluğu ve Tuna Bulgar Devleti arasında ticari açıdan da iki devleti birbirine bağlar nitelikteki bir mutabakattır. Nitekim V. Leo adına basılmış çok sayıda madeni paranın Tuna Bulgar yurdunda bulunması bu durumla ilgili olmalıdır. Anlaşma neticesinde Omurtag Han döneminde, topraklar Tervel Han zamanındaki konumuna gelmekle kalmamış aynı zamanda Bizans İmparatorluğu ile resmi anlamda

⁸⁰ Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti”, s.1099.

⁸¹ Karabıyık, *Karadeniz Ticareti*, s.20.

⁸² Karabıyık, *Karadeniz Ticareti*, s.20.

⁸³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss.197-198.

⁸⁴ Jhon B. Bury. “The Bulgarian Treaty of AD 814, and the Great Fence of Thrace”, *The English Historical Review*, Vol. 25, Issue.98, 1910, ss. 276-287.

ticaret ilişkileri de hızlanmıştır.⁸⁵ Tuna Bulgarları yaşanan bu gelişmeler sayesinde ekonomik refahlarını arttırmış, doğu-batı ticaretinde söz sahibi olan devletlerden biri haline gelmişlerdir. Omurtag Han sonrasında Boris Han döneminde artık Ortodoksluk, Tuna Bulgar ülkesinde daha etkili olmaya başlamıştır. Ticaret yolları üzerinde sağladıkları üstünlüğü bu dönemde de korumaya devam etmeye çalışan Tuna Bulgarları, Karadeniz kıyılarından aldıkları malları, batıya taşıyarak pazar ağlarını genişletmişlerdir.⁸⁶

Bulgarlar, Tuna boylarına ilk geldikleri andan itibaren ekonomik anlamda ticaretin önemini fark ederek, sosyo-ekonomik hayatlarında bu doğrultuda bir plana sadık kalmışlardır. Nitekim Tervel döneminden itibaren ticari politikalarla çevrelenmiş aktif bir siyaset tarzı benimsenmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde devam ettirilen kürk ticaretinde Tuna Bulgarları da söz sahibi olmuşlardır. Kuruluş günlerinden devletin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde Tuna Bulgarları, bulunduğu coğrafyanın en güçlü devletlerinden birisi olmayı başarmıştır. Karadeniz ticaretinin doğu kanadını yöneten İdil Bulgarları gibi onlarda bu ticaret ağının batı kanadını hâkimiyetleri altında tutmaya çalışmışlardır.⁸⁷

2.2.2. İdil Bulgar Devleti

Büyük Bulgar'ın dağılmasının ardından doğuda yükselen İdil Bulgar Devleti'nin dayandığı esas unsurlar da Ogur boyları idi. Tarihî kaynakların bu yöndeki anlatıları arkeolojik bulgular ile de desteklenmiş ve orta İdil mıntıkasına VII. asırdan itibaren Büyük Bulgar sahasından kademeli göçlerin yaşandığı ortaya konulmuştur. Ogur lehçesini konuşan Bulgarlar, İdil Bulgar Devleti içerisinde yönetici gurup olmalarına rağmen devletin içerisinde azınlık konumunda idiler. Halkın büyük bir bölümü ortak Türkçe konuşan Türklerden ve Fin-Ugor kökenli kimselerden meydana gelmekte idi.⁸⁸

⁸⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.188.

⁸⁶ Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1984, ss.53-55.

⁸⁷ Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, ss.63-64.

⁸⁸ Golden, *Hazar Çalışmaları*, ss.103-104.

Tarihî kaynakların aktardığı üzere İdil Bulgarlarının en büyük ve en önemli şehri *Bulgar* şehri idi. Orta Çağ yazılı kaynaklarında *Bryahimov* (İbrahimov), Bolgar adlarıyla anılmakta idi. İdil'den 6 km, Kama'nın ağzından da 30 km uzakta olan şehir, İdil Bulgarlarına başkentlik yapmıştır. Başkent Bulgar vasıtasıyla İdil Bulgarları IX-XII. asırlar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezlerinden birine sahip olmuşlardır.⁸⁹ Ünlü Rus tarihçi N. M. Karamzin bu hususta şunları ifade etmiştir;

*“İdil Bulgarları çok eskiden beri İdil ve Kama Nehirleri kenarında yaşamaktaydılar. Zaman geçtikçe medeni ve tüccar bir halk oldular. Gemilerin gidip geldiği nehirlerden, Kuzey Rusya'dan, Hazar Denizi üzerinden İran ve diğer Asya ülkelerine giden yollardan haberdardılar.”*⁹⁰

İdil Bulgarlarının yaşamakta olduğu bölgenin bir transit ticaret ağı merkezi olması, onların pek çok ulusu bir araya getiren ticari ilişkiler ağına girmelerine sebep olmuştur. Doğudan, Bizans'tan, Kuzeyden, Batıdan ve Ruslardan ticaret malları gelmekte ve bu iktisadî hayat oldukça kozmopolit bir ortamda gerçekleşmekte idi. Ancak Bulgarların esas ticaret faaliyetleri için Doğu ülkeleri ile gerçekleşen alış-verişin ayrı bir yeri vardı.⁹¹

İdil Bulgar Devleti'nin kurucusu olarak karşımıza çıkan Almuş döneminde, İdil Bulgarları İslamiyet'i kabul ederek hem siyasi hem de ekonomik hayatlarında büyük bir yükseliş yaşamalarının nedenlerinden birini ticaret hayatı olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. İdil Bulgar ülkesine ziyarette bulunmuş olan İslam müelliflerinden Mesudi, eserinde, 943/944 yılında Bulgar hükümdarının Müslüman olduğundan bahsetmiştir.⁹² Ticari ilişkiler vasıtasıyla tanıştıkları İslamiyet'i devlet erkânı ve halk açısından da tamamen benimsemiş olan İdil Bulgarları, yeni inançları sonrasında Müslüman Arap tüccarlar ile ticari münasebetlerini arttırmışlardır. Bu münasebetlerin boyutunu anlamamız konusunda Mesudi'nin, İdil Bulgar ülkesinden Horasan'ın Harezm bölgesine sürekli gidip gelmekte olan ticari

⁸⁹ Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s.128.

⁹⁰ Koç, *İdil Bulgarları*, s.316. Bknz. N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstya Rossiyskogo*, T. I, İzdatelstyo Nauka, Moskova, 1989, s.146.

⁹¹ Koç, *İdil Bulgarları*, s.330.

⁹² Mesudi, *Murûc Ez- Zeheb*, s.142.

kervanlardan ve Kama Nehri'nin yukarısında işleyen Hazar-Bulgar ticaret gemilerinden bahisleri değerlidir.⁹³ Siyasi hayatlarında Hazar Kağanlığının hâkimiyetinden çıkmaları, bağımsız ve müstakil bir devlet haline gelmeleri yine İslamiyet'in kabulü ile ilişkilidir. Nitekim zamanla halifenin ve İslam'ın kuzeydeki en büyük temsilcisi haline de gelmişlerdir.

İslamiyet'in kabulü ve akabinde gelen Hazar dağılışı ile İdil Bulgarları orta ve aşağı İdil bölgesinin ticaret gücünü ele geçirerek, bölgenin söz sahibi devleti haline geldi. Yalnızca dini tercihleri bakımından değil aynı zamanda ticareti doğru yönetmelerinden ötürü de kudretli bir yükseliş dönemi yaşamışlar ve zirai faaliyetlerin getirisi olarak zengin köy yerleşkelerine sahip olmuşlardır. İdil Bulgarlarının, bu ölçütler göz önünde bulundurularak, Doğu Avrupa'daki diğer bozkırlı Türk kavimlerinden sosyal ve siyasal açıdan farklı bir yapı sergiledikleri görülmektedir.⁹⁴ Bahsettiğimiz geçiş dönemi başta olmakla birlikte İdil Bulgar yurdu ile ilgili en detaylı bilgiyi İbn Fadlan'ın seyahat notları ve X. asır İslam coğrafyacılarının eserlerinde bulmaktayız. İslam dünyasında doğu-batı ve kuzey-güney ticaretinde önemli bir bağlantı haline gelen İdil Bulgarlarının ilgi odağı haline gelmesinin sebebi yalnızca onların İslamiyet'i kabul etmiş olması değildir. Ülkenin, Harezm ve Hazar denetimindeki İdil-Hazar yolları üzerinden kürk ve diğer kuzey orman ürünlerinin ana kaynağı⁹⁵ olması bu merakın altında yatan nedenlerden birisidir. Zira IX-X. asırlarda hükümdarlar arasında en popüler ürünlerden olan kürk ve deriler İslam dünyasına bu diyarlardan gelmekte idi. İbn Fadlan bununla ilgili olarak şu satırları kaydetmiştir: “Onlar arasında çok sayıda tüccar vardır. Türk ülkelerine gider koyun getirirler, Visu ülkesine gider samur ve siyah tilki kürkü getirirler.”⁹⁶

Bölgedeki iktisat faaliyetleri incelendiğinde İdil Bulgarlarının ticarete yalnızca hayvan ürünleriyle sınırlı bir alışveriş içerisinde olmadıkları

⁹³ Mesudi, *Murûc Ez- Zeheb*, s.142.

⁹⁴ Umut Üren, “Muhayyel Hanların Gölgesinde İdil Bulgarın Yükselişi”, *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.2, 2024, s.251.

⁹⁵ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, 2018, s.266.

⁹⁶ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. s.32.

görülmektedir. İdil Bulgarlardan bahisler içeren pek çok kaynakta bu ürünleri çeşitlendirebilmek mümkündür. İbn Fadlan'ın bildirdiği gibi Onların ülkesinde yüksek miktarda tahıl ürünleri bulunur ve herkes kendisi için ekip biçmektedir. Üretilen ürünler içinde, “fındık, elma, ağaç şurubu gibi orman ürünleri, deniz mahsulleri, buğday, arpa, karaca darı, şarap, bal, deri ve kürk”⁹⁷ gibi ziraat mahsulleri mevcuttur. Kürk Yolunu kontrolleri altında tutarak, Kiev’e kadar uzanan kısımda belli bölgelerde icra ettikleri tarım faaliyetleri sayesinde İdil Bulgar ülkesi tüm bölgenin tahıl ambarı haline gelmiştir.⁹⁸ İbn Rüsteh’in de onlar hakkında aktardığı malumatlarda Bulgarların ziraat erbabı olduğu anlaşılmaktadır. Rüsteh, İdil Bulgarlarının buğday, arpa ve darı gibi pek çok hububatı ekip biçtiklerini bildirmiştir.⁹⁹ Bunun yanı sıra;

*“krallarına at veya buna benzer şeylerle vergi verirler... Müslüman ticaret gemileri geldiğinde onlardan malları üzerinden 1/10 vergi alırlar... Temel zenginlikleri sansar kürküdür. Paraları yoktur; bunun yerine sansar kürkü kullanırlar.”*¹⁰⁰

satırlarıyla İdil Bulgar ticaretine dair daha başka ayrıntıları aktarmıştır.

İbn Rüsteh’in, İdil Bulgarlarından bahseden ilk Müslüman yazar olması açısından aktardığı bilgiler oldukça önemlidir. Her ne kadar müellif Bulgarların paralarının olmadığını söylese de diğer kaynaklar X. asırda Almuş döneminde ilk Bulgar parasının basıldığını desteklemektedir. Bu paraların basımında Arap gümüş sikkeleri örnek alınmıştır.¹⁰¹ Yine İbn Rüsteh’in aktardığı bilgiler doğrultusunda; İdil Bulgarlarının Hazarlar ile ticaret yaptıklarını, Rusların da ticaret için onlara geldiğini görürüz, ayrıca İdil nehrinin iki tarafında yaşayan kavimlerin değerli kürkler için (samur, kakım, sincap) Bulgarlara müracaat ettiklerini öğrenmekteyiz.¹⁰² Hem Ruslarla kurulan ticari ilişkiler hem de para kullanımının artmasıyla birlikte

⁹⁷ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. ss. 29-30.

⁹⁸ Karabıyık, *Karadeniz Ticareti*, s.19.

⁹⁹ İbn Rüsteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse*, s.175.

¹⁰⁰ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.104.

¹⁰¹ Hartley, *The Volga*, s.22.

¹⁰² İbn Rüsteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse*, s.175.

Bulgar darphanelerinde basılan paraların Rus knezlikleri arasında rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. XII. asra kadar uzunca bir süre iki topluluk arasındaki bu para alışverişi devam etmiştir.¹⁰³

Dönemin İslam alimlerinden biri olan Mervezî de onların kuzey halkları ile aralarında olan ticaret hakkında malumat vermektedir. Mervezi'nin aktardığı bilgilere göre;

“Yura halkı vahşidir, sık ormanlar içerisinde yaşamaktadırlar, insanlar ile ilişkileri yoktur, onların kötülüklerinden korkarlar... Bulgarlar onlara giderler, elbise, tuz ve benzeri malları onlara götürürler...Yura halkı işaretler aracılığıyla ticaret yaparlar... (Bulgarlar) muhteşem samur ve diğer hayvan kürklerini onlardan getirirler, ne de olsa onlar bu vahşi hayvanları avlarlar...”¹⁰⁴

İdil Bulgarlarının sadece tuz, elbise ve benzeri mallar karşılığında bu değerli kürkleri aldığı bilgisi Mervezi'nin anlatımlarında öne çıksa da gerçeğin bununla sınırlı olmadığı dönemin diğer kaynaklarınca teyit edilmektedir. Zira Bulgarların kürk ticaretini en sık yaptıkları İslam ülkelerinden kürkler karşılığında aldıkları kılıçların da Visu bölgesine ihracı söz konusudur.¹⁰⁵ Özellikle IX.-X. asırlarda dönemin en önemli lüks malları arasında olan kürk ve deri ürünleri sayesinde ticari hayatın zenginleşmesi, İdil Bulgarlarının öncelikle ekonomide ve buna bağlı olarak da devletler arası politikada güç kazanmasına olanak sağlamıştır. Verimli topraklar ve geniş meralar ile hayvancılıktan elde edilen deri ve kürk işlemeciliği, Hazar Kağanlığının coğrafyada kuvvetini yitirdiği dönemlerden itibaren ticaret alanındaki gücün İdil Bulgarlarına geçmesi ile devam etmiştir.¹⁰⁶

İdil Bulgarları üç yüz yılı aşkın bir süre boyunca başta Hazarlar, Slavlar, Bizans ve İskandinavlar olmak üzere Harezm ve Yakın Doğu ile ticari

¹⁰³ Hartley, *The Volga*, s.22.

¹⁰⁴ Koç, *İdil Bulgarlarında Ticaret*, ss. 44-45. Bknz. Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi, *On China the Turk and India, Arabic text* (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky Professor of Persian in the University of Lonten, The Royal Asiatic Society, Lonten, 1942, p.34.

¹⁰⁵ Koç, *İdil Bulgarlarında Ticaret*, s.47.

¹⁰⁶ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s.84.

münasebetler kurmuşlardır.¹⁰⁷ Bu denli halk ve devletle ilişki kurmalarının temel nedeni bölgenin başlıca ticaret güzergâhlarından olan Kürk Yolu'na hâkim olmalarıyla ilgilidir.

İdil Bulgarları iç ticaretini daha ziyade şehirler ve köyler ile gerçekleştirmekte ve iç pazarında kendi üretimi olan çömlekçilik, demircilik, dericilik ve tarım ürünlerini kullanmaktaydı. Özellikle demircilerin yaptığı tarım ve hayvancılık aletleri, Bulgar çömlekleri, deri giyim ürünlerinden olan ayakkabı, gocuk, kolçak, kemer gibi ürünler oldukça rağbet gören mallar arasında bulunuyordu.¹⁰⁸ Hazar Kağanlığı'nda olduğu gibi Burtaslar ile gerçekleştirdikleri ticari faaliyetleri ayrıca önemliydi. Bu ticaretlerinde elde ettikleri sansar ve tilki kürkleri dış ticaretlerinde büyük kazanç elde etmelerini sağlıyordu. Bunlar yanında samur, sincap kürklerini ve balı yine Burtaslardan ithal etmekte idiler. Dış ticaretlerine baktığımızda ise halihazırda bir ticaret merkezi olan Bulgar ülkesinin, bölgeye gelen pek çok tacirle kurduğu ilişkiler yoğun bir münasebetin varlığını kanıtlar durumdaydı. Dış ticaretin daha önce de belirttiğimiz gibi İslam ülkeleri ile daha yoğun bir şekilde yaşandığı bilinse de Ruslar ile olan ticari ilişkiler küçümsenmeyecek boyuttaydı. IX. asrın sonlarından itibaren Kafkaslarda ve Türkistan'da yoğun ticari faaliyetlerde bulunan Rusların, ticaret gemilerinin demir aldığı başlıca yerler önce Hazar sonrasında ise Bulgar kontrolü altında olan Karadeniz ve Hazar Denizleridir. Ticaret için getirdikleri silahlar, balmumu, köleler ve kürkler İdil Bulgarlarının zamanla onlarla ilişkilerinin daha yoğun olmasını sağlayan ticari emtiaların başında geliyordu.¹⁰⁹

Nitekim Kürk Yolu üzerine kurdukları kervansaraylar ve pazarlar yolun güvenli ve aktif kullanımını da sağlar nitelikteydi. Bu pazarlar genellikle su yolları üzerine kurulmaktadır ve kurulan merkezi pazarlardan biri İdil kenarında kurulan *Aga-Bazar*'dır. Burası İdil Nehri dolaylarında olmakla birlikte pazarda ticareti yapılan ürünler Kürk Yolu üzerinden

¹⁰⁷ Koç, *İdil Bulgarlarında Ticaret*, s.39.

¹⁰⁸ Koç, *İdil Bulgarları*, ss.318-319.

¹⁰⁹ Koç, *İdil Bulgarları*, s.326.

getirilmekteydi.¹¹⁰ X.-XI. asırlarda ticari hayatın geliştiği bu pazar ve panayır alanlarına gelen pek çok tüccar sayesinde İdil Bulgar Devleti, Doğu Avrupa'nın ana nakliye yolu olan İdil Nehri'nin de etkisi ile büyük bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Panayırlar devlet kontrolü altında işlediklerinden ötürü de belirli ölçü birimlerine, ödeme araçlarına ve belirli vergilere tâbi tutulmuşlardır. Böylece iç ve dış ticarete düzenli bir ortam da sağlanmıştır.¹¹¹

Bölge	Stok Sayısı	Toplam Stok %'si	Dirhem Sayısı	Toplam Dirhem %'si
Norveç	1	0.76	1	0.35
Finlandiya	5	3.82	5	1.76
Kuzey Almanya	1	0.76	1	0.35
Danimarka	2	1.53	4	1.41
Polonya	7	5.34	8	2.82
Güneydoğu Baltık (Estonya ve Letonya)	11	8.40	26	9.15
Doğu Avrupa (Rusya ve Ukrayna)	12	9.16	31	10.9
İsveç	92	70.23	208	73.2
TOTAL	131	100	284	100

Tablo-1: Kazılar sonucu elde edilen “resmi” İdil Bulgar dirhemlerinin dağılımı.¹¹²

2.3 Peçenekler ve Kürk Yolu Ticareti

IX.-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa Türk tarihinin önemli ve güçlü kavimlerinden biri olan Peçenekler, dönemin Bizans, Rus ve Ermeni eserleri başta olmak üzere pek çok tarihî kaynakta kendilerine yer bulmuşlardır.¹¹³

¹¹⁰ Koç, *İdil Bulgarlarında Ticaret*, s.40.

¹¹¹ Koç, *İdil Bulgarları*, ss.317-318.

¹¹² Roman Kovalev, What Do ‘Official’Volga Bulgār Coins Suggest about the Political History of the Middle Volga Region during the Second Half of the 10th Century?.. *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden, Ed. I. Zimonyi-O. Karatay. Wiesbaden: Harrassowitz, 2016, s.194.*

¹¹³ Fransız filolog Paul Pelliot 1949’da yayımladığı eserinde kabile ismi Pei-ju isminin Peçenekleri ifade etmek için kullanıldığından bahsetmektedir ve ona göre bu adlandırma

Peçenekler, Hazar ve Bulgar örneklerinde gördüğümüz üzere Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahasında faaliyet göstermişlerdir. İlk zamanlarda Göktürk Kağanlığına tâbi olan Peçenekler konar-göçer bir toplumdur. Kağanlığın dağılmasının ardından batıya göç etmişlerdir. VIII. asrın ortalarında Issık Göl- Balkaş dolaylarında yaşadıkları varsayılmaktadır. Yapılan onomastik araştırmalar Seyhun'un aşağısı ve orta akımları da dahil olmak üzere Aral Gölü'nün kuzeyinde yaşadıklarını göstermektedir. IX. asra gelindiğinde konar göçer hayat tarzına sahip olan Peçeneklerin, Emba ve Yayık nehirleri boylarına geldiği tespit edilmektedir. Hazarlar bu dönemde batıda yaşadıkları Rus sorununun yanı sıra Doğu'daki Peçeneklerin saldırıları ile de baş etmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁴ İki cepheli savaşta Peçeneklere karşı Uzlardan yardım alan Hazarlar, Peçenekleri Ten Nehrine doğru uzaklaştırmayı başaramamışlardır. Tüm bu yurt tutuş konusu ile ilgili en detaylı bilgiyi 921-922 yıllarında İdil Bulgar ülkesine seyahatini gerçekleştiren İbn Fadlan'dan temin edebiliyoruz:

“Sonra Peçeneklerin yanına vardık. Onlar denize benzer akmayan bir suyun yanına konmuşlardı... Kuzey taraflarında Kumanlar; güney ve batılarında Hazarlar; doğularında Oğuzlar; batılarında Slavlar (Bulgarlar) vardır.”¹¹⁵

İbn Fadlan dışında Gerdîzî, eseri *Zeynü'l-Ahbâr*'da Peçeneklerin İdil boyuna geçmeden önceki vaziyetlerinden bahsetmiş, İbn Hurdazbih de eserinde Peçenekler ve yerleştikleri alanlar hakkında bilgiler vermiştir. Doğulu müelliflerin eserlerinde geçen bu bilgiler Bizans imparatoru Konstantin Porphyrogenitus'un eserindeki Peçenekler için ayrılan büyük bölümler ile örtüşmektedir.¹¹⁶

Peçenekler batı yönünde gerçekleştirdikleri göç hareketleri Karadeniz'in kuzeyinde İdil Nehri civarlarına kadar devam ettirmişlerdir. Geldikleri

Peçenek adının ilk zikredilişidir. Bknz. B. Zoltan Takacs, “IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar”. *Türkler*. C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.871.

¹¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler*, Ankara: TTK, 2016, s.28

¹¹⁵ Şeşen. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, ss.18-72.

¹¹⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, çev. Gyula Moravicsik ve Romilly J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Vol.1, 1967, ss.48-49.

bölgede ise halihazırda düzenli bir organizasyona sahip olan diğer topluluklar ile karşılaşmışlardır. Başta Hazarlar olmak üzere Bulgarlar ve Slavlar gibi büyük halkların yanı sıra Hazarlara tâbi olan çok sayıda küçük toplulukta bölgede kendine yer edinmiş durumdaydı. Bölgenin siyasi gücünün, ticaret üzerinden ilerlediğini ve ticaret ağına hâkim olan halkın söz sahibi konumunda olduğunu tecrübe eden Peçenekler, başlangıçta Hazarlar ile çatışmalar yaşamıştır. Nitekim ticaret, yalnızca yerleştikleri yerde bulunan toplumlar arasında değil Bizans İmparatorluğu gibi batılı güçler ve Müslüman Araplar ile de yapılmakta idi. Bizans gibi bir imparatorluğun Hazar Kağanlığına ticaret için vergi ödüyor olması bölge ticaretinin gücünün en önemli göstergesiydi. Peçenekler için bu oldukça cezbedici bir tabloydu zira Hazarların içerisinde bulunduğu refahın sebebinin ticaret olduğunu fark etmişlerdi. Hazar Kağanlığı Peçenek ve diğer akınları önlemek maksadıyla Sarkel'in inşasını gerçekleştirmişti. Kale Peçeneklerin, batıya geçişini tam anlamı ile engellememiş olmakla beraber göç hareketlerini yavaşlatmıştır. Ten Nehri civarlarından Özi Nehri'ne kadar uzanan sahada varlık göstermeye başlayan Peçenekler, münasebetler geliştirdikleri çeşitli toplulukların kaynaklarında da yer aldığı üzere pek çok devlet ile temas halinde bulunmuşlardır. Bu temasların ağırlıklı noktası; askeri olmanın yanı sıra siyasi ve ticari alanlarda da yaşanmıştır.

Peçenekler, göçebe hayatın temel dinamiklerine sahip olmakla birlikte ekonomik anlamda yalnızca hayvancılıkla sınırlı kalmayarak, Türkistan'da Göktürk örneğinde de gördüğümüz üzere silah yapımında belli bir birikime sahip şekilde karşımıza çıkmaktadırlar. Özellikle silah imalatı konusundaki becerileri onların ticaret hayatına dahil olmalarını kolaylaştırmıştır. Bu sayede IX. ve X. asırlarda Karadeniz ticaretinde mühim bir yerleri olmuştur. Gerdizi, Peçeneklerin mal sahibi kimseler olduğundan, bol hayvanlarının, bol miktarda altın ve gümüşlerinin bulunduğu hatta bellerine gümüş kemerler taktıklarından bahsetmektedir.¹¹⁷ Bu da onların ticarete elde ettikleri gelirin sosyal hayatlarındaki yansımaları olarak değerlendirilmelidir.

¹¹⁷ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020, s.85.

Hiçbir zaman Hazarların sistematik ticaret yapısını uygulayamasalar da ticaret rotaları üzerindeki hareketleri oldukça etkili olmuştur. Harezmi ve İdil şehirleri arasındaki kervanlara baskınlar düzenlemeleri ile yaptıkları diğer eylemler bölgenin başta Hazar Kağanlığı olmak üzere diğer devletlerinin ticari faaliyetlerine zarar verici nitelikteydi.¹¹⁸ Peçeneklerin vaktiyle Hazar ticareti ve bütünlüğüne yönelik bu türden girişimleri Hazarların Uzlardan aldığı destekle bertaraf edilmişti. Sonraki yıllarda aynı nedenle Macarlarla da benzer bir rekabetin yaşandığını görmekteyiz.¹¹⁹

Peçenekler Hazar-Uz baskısı sonrasında geldikleri Ten Nehri dolaylarında Bizans ve Slav kavimleri ile ilişkilerini arttırmışlardır. Özellikle Bizans İmparatorluğu ve Rus Knezlikleri arasında hem askerî hem ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Zaman zaman Bizans ve Rus iç meseleleri için rol alan Peçenekler, karşılaştıkları durumu kendi çıkarları için kullanmaktan geri kalmamışlardır. Peçenek başbuğu Küre ve Knez Svyatoslav arasında yaşananlar bunun en iyi örneklerindendir. Nitekim Svyatoslav'ın, ülkesine dönerken Özi kayalıklarında Küre ve adamları tarafından kuşatılması ve başının kesilmesi bir Bizans entrikası olarak düşünülebilir.¹²⁰ Bizans kaynakları Peçeneklerin askeri güç olarak kullanıldıklarını belirtmenin yanı sıra onların konumlarından dolayı edindikleri ticari güçlerine de vurgu yaparlar. Konstantin Porphyrogenitus eseri *De Administrando Imperio*'da Peçeneklerin Kerson¹²¹ adlı Kırım'a bağlı liman kentine komşu olduklarını ve civar topluluklarına olduğu gibi buraya da baskınlar ve yağmalamalar yaptıklarını anlatır.¹²² Burada değinmemiz gereken ayrı bir husus bulunmaktadır. Konstantin, Peçeneklerin bölgede yalnızca yağma akınları yapmadıklarından, Kerson halkına büyük yardımlarda bulunduklarından ve işlerine aracılık ettiklerinden de bahsetmektedir. Bu yardım ve aracılık

¹¹⁸ Karabıyık, *Karadeniz Ticareti*. s.42.

¹¹⁹ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ss.50-51.

¹²⁰ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*; s.52

¹²¹ Kerson, Kırım'da Sivastopol konumlarında eski bir liman kenti.

¹²² Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.49.

işlerinin çoğunluğunu askeri güç olarak atfetmemiz doğru olmakla birlikte yardımlarının karşılığında Kerson halkından yalnızca mal kabul ettikleri ve hatta bu malların içerisinde biber ve panter derisi gibi doğu menşeli ürünlerin var olduğu da yine Konstantin tarafından bildirilmektedir.¹²³ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler* adlı eserinde Kersonlular ile yapılan ticarete Peçeneklerin elde ettikleri kazanımlarını “Korsunlulardan yaptıkları işe ve zahmete uygun olarak hizmetin karşılığında erguvani kumaş, kurdele, seyrek dokunmuş bezler, altın kabartmalı kumaşlar, biber, al kumaş veya Part derisi veya talep ettikleri diğer mallardan alınırdı”¹²⁴ şeklinde belirtmiştir. Peçenekler konusunda *Nestor Kroniği* gibi eski Rus kronikleri, Onların ticarî münasebetlerini ağırlıklı olarak Doğu Roma ile gerçekleştirdiklerini öne sürmektedir. Peçeneklerin, ticaret bölgesinde yağma akınlarında bulundukları bir diğer halk da Slav gruplarıdır. Yaptıkları akınlar ile Slav halklarına özellikle de Ruslara oldukça büyük zararlar vermişlerdir. Akınların temel nedeni hiç şüphesiz ticaret mallarını elde etme gayesidir. Rusların hem kara yolu hem deniz üzerinden gerçekleştirdikleri ticari faaliyetlerine büyük saldırılarla darbe vurdukları kaynaklarda karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Bizans İmparatoru Konstantin’in, Ruslar ile ticaret yapabilmek için öncelikli olarak Rusların Peçenekleri aşmaları gerektiği hususuna değinmiş olması bu akınların sebep-sonucu hakkında iyi bir örnektir. Müellifin bu tespiti üzerinden kullandığımız örnek doğru olsa dahi bir yerde eksik kalmaktadır. Zira Peçenekler Rus ticari hayatını ne kadar etkilediyse, kendileri de Ruslardan bir o kadar etkilenmiştir. Örneğin Rus etkileşimi öncesinde Peçenekler daha ziyade avcılık, hayvancılık ve yağma akınları gibi ekonomik faaliyetleri sürdürürken, Slavlardan ziraat faaliyetleri hususunda bilgiler edinmişlerdir. Darı ziraatı bu etkileşim sonrasında Peçenek halkı arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Bizans İmparatorluğu’nda da Konstantin’in

¹²³ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. ss. 53-55. Bknz. Wilhelm von Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.55.

¹²⁴ Mualla Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020, s.423.

eserinde bahsettiği üzere Peçenekler ile ticaret bazlı iyi ilişkiler kurmaya yönelik çalışmaların yürütülmesine önem verilmiştir. Öyle ki yukarıda değindiğimiz Kerson kentinde ticaret tekelini Peçenek eline bırakmalarının temel nedenlerinden birisi budur. Nitekim Peçenekler ile ticaretin sınırları onların makul kabul ettikleri ürünler üzerinden ilerlemeleri ve istediklerini alıncaya kadar akınlarına devam etmeleri demektir. Bu tarz ürünler ise genellikle erguvani boyalar, kurdele, seyrek dokunmuş bezler, işlemeli kumaşlar, baharat, biber ve halis pars derisi idi.¹²⁵

Peçeneklerin bölgede başlıca yetiştirdiği ve ticaretini yaptığı hayvanlara baktığımızda; at, koyun, keçi, öküz, sığır ve deveyi görmekteyiz.¹²⁶ Özellikle at, Türk topluluklarında oldukça önemli kabul edilen bir hayvandı ve tarihte “Türk’ün kanadı” şeklinde oldukça dikkat çekici yakıştırmalara neden olmuştu. At yetiştiriciliğinden ötürü atın kendisi başlı başına bir ticaret geliriye, eti ve kısırak sütü olarak bilinen kımız başka topluluklar tarafından da talep görmekte idi. Gerdizi, *Zeynü’l-ahbar* adlı eserinde Peçenek diyarına giden yolların hayvansız geçilemeyecek kadar bozuk olduğunu dile getirerek, Peçeneklerden at satın alınmasının bu toprakları geçebilmek için şart olduğunu dile getirmiştir.¹²⁷ Bu Peçeneklerin ticari kazanç elde edebilmek için uyguladıkları yöntemlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Peçenekler, yurt tuttıkları bölgede kalıcı olarak var olabilmek adına ticaret hayatının kontrolünün ellerinde olması gerektiğini biliyorlardı. Bu anlamda siyasî teşebbüslerini de bu minvalde gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu amaç doğrultusunda en büyük avantajları yurt edindikleri coğrafyanın ticaret hatlarının merkezinde bulunması idi. Ticaret, hayvancılık ve tarım gibi ekonomik faaliyetler uzunca bir müddet onlar için temel geçim kaynakları olmuştur. Ticaret ürünleri yalnızca eşyalar, hayvanlar ve hububatla sınırlı değildi. Aynı zamanda savaşlarda elde ettikleri savaş esirleri de bir ticaret aracı olarak kullanılmıştır. 1036 yılına gelindiğinde Uzlar tarafından bölgeden uzaklaştırılmaları ile ticari hayatlarının temelini oluşturan pek çok

¹²⁵ Yücel, *Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler*, s.185.

¹²⁶ Yücel, *Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler*, s.415.

¹²⁷ Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.85.

şey yerini savaş kölelerinin ticaretiyle elde edilen gelire bırakacak ve bu da ekonomik hayatlarının yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılacaktır. Zaman içerisinde Karadeniz kıyıları ve Azak Denizi sahili boyunca devam ettirilen köle ticaretinin yanı sıra İslam kaynaklarında Deşt-i Kıpçak sahası olarak ifade edilen bölge, Peçenek çağı ve sonrasındaki Kıpçak ve Altın Orda dönemlerine gelinceye kadar pek çok toplum ve ürün bazında ticari faaliyetlerin merkezi olmuştur. Karadeniz'in kuzey bölgelerinde Bizans ile sürdürülen ticaretin yanı sıra bölgede söz sahibi olmaya başlayan Moğollar devrinde ticaretin Doğu Karadeniz bölgesinde Ordu, Giresun ve Trabzon gibi yerlere de sıçradığı görülmüştür. Peçeneklerin bu bölgelerde Müslüman tüccarlara kürkler ve deri eşyalar sattığı hakkında kayıtlar bulunmaktadır. Bu ticari bağlantıyı ise İdil Bulgarları ve Harezm'de bulunan tüccarlar aracılığı ile sağlamışlardır.¹²⁸ Özellikle Azak Denizi sahillerinden elde edilen tuz hem Müslüman tüccarların hem de başta Bizans olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin bölgeyle olan ticaretinde artış göstermiştir. Peçenekler, İdil coğrafyası üzerine gelmelerinden kısa bir süre sonra ticaretin işleyişinde mühim roller oynayarak Asya ve Avrupa ticaretini etkilemekle kalmamışlar, kültürel anlamda da karşılıklı alış-verişlere imza atmış Türk kavimlerinden birisi olmuşlardır.

2.4. Kuman/Kıpçaklar ve Kürk Yolu Ticareti

Kuman/Kıpçaklar, tarihî kaynaklarda kendilerine X. asırdan itibaren yer bulmuş Doğu Avrupa Türk kavimlerinden birisidir. Bir devlet kurmayarak, boylar halinde yaşayan bu topluluklar Türk tarihi açısından oldukça mühim gelişmelere imza atmışlardır. Kuman/Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzey bozkırlarına gelmeden önce İrtiş Nehri civarlarında, Kimekler ile birlik kuran bir Töles boyudur.¹²⁹ Moğol saldırılarından önce bölgeye gelen son bozkır kavmi olmalarından dolayı da ayrı bir öneme sahiptirler. Bozkırı mesken tutan Türk kavimleri içerisinde Oğuzlardan sonraki en büyük boylardan birini

¹²⁸ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s.421.

¹²⁹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.69.

temsil etmektedirler. Oğuzların dağılmasının ardından bölge İslam müellifleri tarafından Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılmıştır. XIII. asırda bölgede yaşanacak olan Moğol istilasına kadar Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyi arasında yayıldıkları geniş coğrafyanın tek hâkimi olarak hüküm sürmüşlerdir. Bu kalabalık boy gruplarından; Özi ve İdil Nehirleri arasında bulunanlar Ruslar tarafından *Polovetsian*, Özi Nehri ve Karpat Dağları arasındakiler; Latin ve Bizanslılar tarafından *Kumanlar*, İdil ve İrtiş Nehirleri havalilerinde bulunanlar Pers ve Araplar tarafından *Kıpçaklar* olarak adlandırılmışlardır.¹³⁰ Farklı adlandırmalar taşımalarına rağmen kaynakların onlar hakkında ortak olarak belirttikleri sarı saçlı ve mavi gözlü güzel ırk tanımlaması, kökenleri konusunda pek çok çalışmanın hazırlanmasına neden olmuştur. Yapılan araştırmaların çoğunluğunda onların bir Türk boyu olduğu konusunda araştırmacılar hemfikir olmuşlardır.

Yazılı bir kültüre sahip olmayan Kuman/Kıpçaklar hakkında ilk bilgileri bölge hâkimiyeti sonrasında komşularına ait kroniklerden ve seyyahların notlarından öğrenmekteyiz. Haklarında en detaylı bilgiyi, Moğol istilası sonrasında derleme bir sözlük çalışması olan *Codex Cumanicus* adlı eserden edinmekteyiz. Eserin orijinal elyazması günümüzde İtalya'da Venedik St. Mark Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. İki bölümden oluşan elyazması eser, Kuman/Kıpçaklardan günümüze ulaşan tek metindir. Kim tarafından ve ne sebeple yazıldığı bilinmeyen eser Kuman/Kıpçakların dili ve sosyo-kültürel hayatlarının yanı sıra ticari ve dini meseleleri hakkında bilgiler içermektedir. İtalyanlar ve Almanlar tarafından XIV. asırda derlenen eserin İtalyan bölümü, Karadeniz'in kuzeyinde ticaretle uğraşan kolonilerce yazılmış olup Kuman/Kıpçak ticareti hususunda bilgi sağlamaktadır. Alman bölümü ise daha ziyade dini bir misyonerlik bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Karadeniz kıyılarında ticari faaliyetlerini yöneten İtalyan kolonilerinin buraya gelerek Kuman/Kıpçaklar ile ticari iletişim kurmuş olması kaçınılmazdır. Sözlüğün İtalyan bölümünde sosyal ve ekonomik hayata yönelik terimler dikkat çekmektedir. Codex'in 13. kümesinde bulunan;

¹³⁰ Jaroslav Drobný, "Etnonim ve Toponim Arasında Kumanlar ve Kumanlar", çev. Ebru Emine Oğuz, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, C.IV. S.I, 2020, s.156.

koyan, igine, oymak, ip, teyin, tilki, sansar, silevsün, karaküzen, erik, peleng, teri ton vb. gibi sözcükler Kuman/Kıpçaklardaki dericilik ve kürk hayvanları ile ilişkilendirilmiş kavramların bazılarıdır. Aynı şekilde İtalyan bölümün 20. kümesinde yer alan; *bazargan, bazar, satucu, alıcı, miyancı, behet...* vb. sözcükler tacirleri ve ürünleri nitelendirmek maksatlı kullanılmıştır.¹³¹

Kuman/Kıpçaklar, X. asrın ikinci yarısından itibaren güç kaybetmeye başlamış olan Hazar Kağanlığının yerine bölgede aktif rol almaya başlayan Peçenekler ile yoğun bir rekabet içerisinde bulunmuşlardır. Nitekim bölgenin en önemli ekonomik kaynağı olan ticaret ağı üzerinde söz sahibi olmak onların da temel motivasyonu olmuştur. İki Türk kavmi arasında uzunca bir süre devam eden çatışmalardan faydalanmak isteyen Bizans İmparatorluğu, uzun süredir uğraşmakta olduğu Peçeneklerden kurtulmak maksadıyla Kuman/Kıpçaklar ile ittifak yapmıştır. Bizans ve Kuman/Kıpçak birlikteliği neticesinde 1091 Lebounion Muharebesinde, Peçenekler büyük bir hezimete uğramış ve tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Kuman/Kıpçaklar elde ettikleri başarının ardından Karadeniz'in kuzeyinde bir buçuk asır kadar sürecek olan mutlak hâkimiyetlerine kavuşmuşlardır. Hâkimiyetleri altına alarak yayıldıkları geniş coğrafya verimli arazileri, önemli ticaret yolları ve ticaret merkezlerini ihtiva eden önemli bir bölgeydi. Canlı ticaret hayatının var olduğu bir ortamda Kuman/Kıpçaklar da kendisinden önce Doğu Avrupa'da varlık tesis eden diğer Türk kavimleri gibi bu uğraşla ilgilenmeye başlamışlardır. Ticaretin onlar arasında geldiği noktayı anlamak açısından Kumanların, ticareti kutsal görerek, tacirlere koruma ve imtiyaz tanıdıklarını belirtmemiz yerinde olacaktır. Kumanlar savaş ortamlarında dahi tacirlerine dokunmayarak, can güvenliklerini temin etmeye özen göstermişlerdir.¹³² Öyle ki Kiev Knezliği ile 1055-1092 yılları arasında neredeyse 40 yıllık bir süre zarfında Rus şehirlerine düzenli akınlar gerçekleştirseler de tacirlere zarar vermemeye dikkat etmişlerdir.

¹³¹ Mustafa Argunşah ve Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Ankara: TDK, 2022, s.47.

¹³² Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimler Tarihi*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s.142.

Kuman/Kıpçakların büyük bir kısmı Moğol istilasına kadar göçebeliğini korumaya devam etmiş oldukça az bir kısmı yerleşik hayata geçmiştir. İktisadi hayatlarının temeli olan hayvancılık bunun bir nevi göstergesidir. At, koyun, inek ve deve yetiştiriciliği ile ilgilenmişlerdir. Yetiştirdikleri hayvanların yalnızca etinden, sütünden faydalanmakla kalmayarak hayvanların derilerini işleyerek ticaret ürünlerini çeşitlendirmişlerdir. Özellikle koyun ve deve derisinden ürettikleri kıyafetlerle, bölgenin zorlu kış şartları karşısında ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Diğer Türk topluluklarının yaşantısında da oldukça mühim bir yer teşkil eden atlar, Kumanlar için de önemini muhafaza ediyordu. Kuman/Kıpçaklar arasında; savaşta, avcılıkta ve ticarete en çok tercih edilen hayvanların başında at gelmekteydi. Dönemin Arap seyyahları bu durumla ilgili ayrıntılara eserlerinde bolca yer vermişlerdir. İbn Batuta, seyahatnamesinde Deşt-i Kıpçak sahasının ve Kuman/Kıpçak boylarının oldukça fazla hayvanı olduğunu belirtmiştir.¹³³ Avcılık her bozkır kavminde olduğu gibi Kumanlar içinde oldukça önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Av, yalnız bir besin ve ticaret kaynağı değil aynı zamanda da savaş tekniklerinin öğrenilip geliştirilmesinde bozkır kavimleri için mühim bir araçtır. Ormanlık arazide avladıkları, ceylan ve geyik gibi başlıca av hayvanlarının yanı sıra tilki, samur ve kunduz gibi hayvanların avcılığının yapıldığı ve bunların ticaret malzemesi olarak kullanıldığı İslam coğrafyacılarının eserlerinde belirtilmektedir. El-Hemedânî Kumanlarla ilgili durumu gösterir şekilde eseri; *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*'da: “Türk ülkelerinde çok ‘semmur’ ve ‘karsak’ çıkar. Türkler atıcılıkta göz karasına vuracak kadar mahirdirler. Bunların ülkesinden güzel ‘hutivv’ çıkar” satırlarına yer vermiştir.¹³⁴

¹³³ İbn Batuta Seyahatnamesi: *Tuhfetü'n, Nuzzar fî Garaibi'l- Emsar ve Acaibi'l- Esfar*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2024, s.236.

¹³⁴ İbn Fakîh El-Hemedânî, “Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân”, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîh el-Hemedânî, Kudame. b Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal.* der. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, s.242.

Kuman/Kıpçak boylarının bulundukları coğrafyada, bu denli güçlü bir ticaret tekeli oluşturabilmelerinin asıl nedeni Hazar Kağanlığından miras kalan tüccar sınıfının varlığı ve yardımlarıyla açıklanabilir. Asırlardır bölgedeki ticaret işleyişine hâkim olan tüccar sınıfının, Kuman/Kıpçaklar gibi göçebe bir kavmin hâkimiyeti altına alınarak kendi işleri doğrultusunda kullanılması muhtemeldir. Bölgede çok sayıda pazar, bölge hakimine yalnızca ekonomik değil aynı zamanda stratejik bir avantaj da sağlamaktadır. Kuman/Kıpçakların yerleşik hayata geçen boyları da bölgenin jeostratejik merkezi olan Kırım Yarımadası etrafında toplanmıştır. Kefe, Solhat, Azak ve Sudak kentleri sahil kenarında olmalarıyla bölgede önemli ticaret kentleri olarak yükselmişlerdir.¹³⁵ Özellikle Sudak kenti yalnızca ticaret yollarının kesiştiği bir liman olmanın ötesinde dönemin uluslararası ticaret merkezi haline gelmiştir. Zira Kuman/Kıpçakların ticarî faaliyetlerde bulundukları bu liman kentinden hatırı sayılır miktarda vergi topladıkları kaynaklarda yer almaktadır. Rásonyi toplanan vergiler hususunda: “Kırım yarımadası da Kuman devleti muhitine tâbi idi ve bu yarımadanın bozkırlarına yerleşmişlerdi. Sulak ve Yalta vb. limanları Kumanlara haraç veriyordu”¹³⁶ ifadelerini kullanmaktadır. İbnü'l-Esir de bölgede ticaret faaliyetlerinin yoğun olduğu Sudak merkezi için şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bu şehir Kumanların her türlü ihtiyaçlarını karşıladıkları yer olmuştur. Çünkü buraya Hazarların Denizi’nden (Karadeniz) giyim eşyası getiren gemiler yanaşmaktaydı. Kumanlar onlardan parayla kıyafetler satın almaktadır, karşılığında ise Müslüman tüccarlara kız ve erkek esirleri, Burtas, Kunduz ve Sincap kürkleri ile ülkelerinde bulunan diğer eşyaları satıyorlardı.”¹³⁷

Kuman/Kıpçaklar için kürk, diğer ülkelere gerçekleştirilen ticarete en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Bu durumun bir yansıması olarak Orta Çağ’da

¹³⁵ Mustafa Safran, “Kuman/Kıpçaklar”, *Türkler*. C.2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.1391.

¹³⁶ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s.140.

¹³⁷ Hasan Ceyhan, *Peçenek ve Kuman/Kumanların Ruslar ile Olan Siyasi İlişkileri (10-13. YY)*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2020, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 645288), s.88.

kürk özelinde bazı adlandırmalar kaynaklarda yer almaya başlamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un hazırlamış olduğu lügatte yer aldığı gibi Türkler samur, sincap vb. hayvanların kürkleri için *içük* tabirini kullanmışlardır.¹³⁸

Cengiz Han'ın Harezm ile olan mücadelesi döneminde Moğollar ile karşılaşan Kuman/Kıpçaklar için bölge hâkimiyetleri tehlikeye düşmüştür. Bu dönemlerde geniş toprakları, verimli arazileri, önemli güzergâhları ve ticaret merkezleri ile Deşt-i Kıpçak sahası dünyanın en önemli coğrafi noktalarından birisini teşkil etmekte idi.¹³⁹ Doğuda özellikle Çin seferlerinde İpek Yolu ticaretini tanımış olan Moğollar, bu yolun kuzey kolu olan Kürk Yolu hâkimiyeti noktasında da geri durmamışlardır. Batı seferlerini başlatan Moğolların ilk saldırıları Kuban boyları üzerine olmuştur. Saldırı sonucunda bu bölgede bulunan Kuman/Kıpçaklar Rus topraklarına doğru kaçmak zorunda kalmışlardır. Ruslar ile ittifak halinde Moğollara karşı durmaya ve yeni bir ittifak cephesi oluşturmaya çalışmışlardır. Cebe Noyan ve Subutay komutasındaki Moğol ordusuna karşı ağır yenilgi alan Rus-Kuman/Kıpçak ittifakı, Kalka Nehri'nde üzerlerine indirilen son darbe ile resmen yok edilmiştir. Savaşın sonucunda Kuman/Kıpçaklar, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey kesimlerinde ellerinde bulundukları mutlak gücü kaybetmiş, neredeyse iki asır boyunca yönettikleri ve kendi isimleri ile anılan Deşt-i Kıpçak bölgesinden çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁰ Yaşanan muharebe yalnızca Kuman/Kıpçakları etkilemekle kalmamış, Bizans ve Müslüman tacirler açısından büyük ekonomik sıkıntıların doğmasına da sebep olmuştur. Güney Rusya ile ulaşım yolunun kapanması sonucunda Kürk Yolu üzerinden elde ettikleri; tilki, kurt, sansar ve samur gibi hayvan kürklerinin gelişine engel teşkil edilmiştir.¹⁴¹ Bizans ve Müslüman tacirler başta olmak üzere diğer

¹³⁸ Kaşgarlı Mahmut. *DLT*. s.32

¹³⁹ Furkan Er, *Moğol Hâkimiyetine Kadar Kafkasya'da Kuman-Kıpçak Varlığı* (Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2022, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 912866), s.72.

¹⁴⁰ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, ss.92-96.

¹⁴¹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, der. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s.408.

devletlerin de yaşadığı bu ithalat sorunu Moğolların bölge ticaretini kendi tekeline almasıyla alakalıdır.

2.5. Moğol Çağında Kürk Yolu Ticareti

XIII. asrın başlarında kurulan Moğol İmparatorluğu ile ülkelerin sınırları adeta yeniden belirlenmiştir. Moğol hükümdarı Cengiz Han, hüküm sürmeye başladığı andan itibaren pek çok sayıda sefer yapmış ve Avrasya’da imparatorluğunu hızlıca genişletmiştir. Yalnızca askeri ve siyasi güç kullanarak değil ticari hayatı da önemseyerek hareket eden Cengiz Han ve Moğollar, ticaret yollarına hâkimiyetin önemini henüz devletleşme aşamasında idrak etmişlerdi. Moğolların ticari faaliyetlerine ve bu alandaki teşebbüslerine değinmeden önce imparatorluğun kuruluş safhasını kısaca hatırlatmakta fayda vardır.

Dağınık halde bulunan Moğol boylarını zorlu bir mücadelenin ardından bir araya getirmeyi başaran Temuçin, 1206’daki kurultayla birlikte Cengiz namını aldı.¹⁴² Bir cihan imparatorluğu kurma emelini taşıyan han, hayatı boyunca bu ideali uğruna çalışarak Moğol İmparatorluğunun temellerini güçlü bir şekilde attı. Cengiz’in faaliyetleri yalnızca askeri seferlerden ibaret değildi, Moğolları dünya siyasetinde egemen bir konuma getirme kaygısında olan han, sosyo-kültürel anlamda da birçok girişimin başlatıcısı oldu. Gerçekleştirmiş olduğu askeri seferleri hukukî bir gerekçeye dayandıran Moğollarda ticaret hayatı da bu husustaki etmenlerden biri olarak kullanıldı. Cengiz Han’ın saltanatının ilk yıllarından itibaren ticaretin önemini kavramış olması ve ticari faaliyetlerin geliştirilmesine yönelik yaptığı çalışmalar bunun bir göstergesidir.¹⁴³

Cengiz’in Harezm bölgesini fethi, ticari açıdan Moğol çıkarlarının zedelenmesi ile alakalı idi zira Çin’den sonra Cengiz Han’ın en büyük

¹⁴² Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalıcık, Ankara: TTK, 2020, s.225

¹⁴³ Kalan, “Kuzey İpek Yolu”, s.45.

rakiplerinden biri Harezmşahlardı. Bu sebepten ötürü Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasından çok kısa bir süre sonra, 1215 yılında Harezm heyeti ile tüccarlar ve ticaret konusunda barış ve dostluk anlaşmaları için bir araya gelinerek, görüşmeler yapılmıştı. Bu dönemde Harezmşah devletinin başında olan Alaaddin Muhammed'in Cengiz Han'a elçi yollaması, Cengiz Han'da yeni ticaret sahalarının açılabilceği izlenimini uyandırmış ve elçilere karşı oldukça iyimser yaklaşarak, Harezmşahlara iyi niyet göstermiştir. Bu iyi niyetin nişanesi olarak O da kendi hükmünde bulunan tamamı Müslümanlardan oluşan 450 kişilik bir elçi heyetini hediyelerle beraber Harezm ülkesine göndermiştir. Ancak bu heyet Otrar Valisi Kayır Han lakaplı İnalcık tarafından aynı hoşgörü ile karşılanmayarak kervanın malları yağmalanmış ve tüccarlar katledilmiştir.¹⁴⁴ Otrar valisinin Moğol kervanlarına ve tüccarlarına karşı gerçekleştirdiği bu müdahale Moğolları batıya sevk eden ilk bahanelerden biri oldu. Yaşanan facianın ardından Alaaddin Muhammed, Cengiz Han tarafından gönderilen uyarılara dikkat etmeyip, tazminat ödemeyi de reddederek Cengiz Han'ın gazabını üzerine çekti. 1218 yılında gerçekleşen saldırı sonrasında Moğollar, Harezmliileri ağır bir şekilde mağlup etti.¹⁴⁵ Bu hareketle birlikte Moğolların ticaret hayatını önemsedikleri ve buradaki muhtemel olumsuzluklarda askeri müdahalede bulunabilecekleri komşu yöneticilere de gösterilmiş oldu.

Moğol İmparatorluğu, ilk zamanlarda göçebe kabilelerin birleştirilmesiyle meydana gelmiş olsa da Cengiz Han başta olmak üzere ardılları devleti sosyo-ekonomik açıdan büyütüp, zenginleştirmişlerdir. *Cengiz Yasaları* olarak tarihe nam salan yasaların belirlenmesi ve işletilmesi sosyal ve siyasi hayatın yanı sıra kültürel ve ekonomik anlamda da oldukça belirleyici olmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunun akabinde Moğolların ticaret hayatlarında uyguladıkları *Pax Mongolica* anlayışı sayesinde Avrasya'nın ticaret hayatında barış ve huzur ortamının Hazar Kağanlığı sonrasında yeniden tesis edilmesi önemli bir gelişmedir. Ticaret,

¹⁴⁴ May, *Moğol İmparatorluğu*, s.108.

¹⁴⁵ İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, haz. İlyas Kemaloğlu ve Hayrunnisa Alan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020 ss.34-35.

göçebe toplumlarda bilindiği üzere daha ziyade avcılık faaliyetlerine paralel bir şekilde işliyordu. Moğollarda da durum başta benzer şekilde seyretmiş, tahtadan yahut kemikten kızaklar üzerinde kışın ortasına kadar samur ve sincap avlayarak bunların ticaretini yapmışlardır.¹⁴⁶ Moğollarda kürk sadece ekonomik anlamda değil siyasi bağları güçlendirmede de önemli bir araçtır. Temuçin'in samur kürkleri ile Tula üzerinden Kerait hükümdarı Tuğrul'a Moğol İmparatorluğunu kurmadan önce sadakat ve saygı arz ettiği de kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁴⁷

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Orta Doğu ve Asya ticareti de büyük ölçüde Moğol Hanlarının kontrolü altına girmiştir. Geniş bir coğrafyada hüküm sürmek ve ticarete yön veriyor olmanın devletlerin ve imparatorlukların sosyo-ekonomik manada gelişmesinde büyük katkılar sağladığı bilinen bir gerçektir. Bu hususta hali hazırda bölgede bulunan ve ticaret yollarına hâkim olan devletlerin varlığı Moğollar için sorun teşkil etmekte idi. Dünyaya hükmetmek isteyen böylesine büyük bir imparatorluk, Asya'da elde ettiği kazanımları, bir sonraki faaliyet sahası olan Doğu Avrupa'da da sağlamak istedi. Moğollar, 1220'lerden itibaren Deşt-i Kıpçak sahasında askeri faaliyetlerine başladılar. Bu tarihlerde Karadeniz'in kuzeyinde başta İdil Bulgarları olmak üzere batıdaki Rus knezlikleri ve göçebe bir hayatı idame ettiren Kıpçaklar bölge ticaretinde aktif halde idiler. Moğolların kılıç zoruyla bölgeye girmesi doğal bir şekilde bölge ticaretini bir süre sekteye uğrattı. Ancak kısa bir süre sonra bölgedeki Türk topluluklarının da Moğollar öncülüğünde tesis edilen hanlıklara dahli yeni bir süreci başlattı ve bu dönemde ticaret tekrar eski günlerine döndü. Özellikle Altın Orda döneminde ticaret yoğunluğu Deşt-i Kıpçak'ta hızlı bir artışla yeniden başladı. Zamanında Doğu Avrupa'nın ticaret yollarına hâkim olan Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlardan sonra bölgenin ve ticaretin yeni efendisi Moğollar olmuştu. Hâkim oldukları geniş coğrafyada Pax Mongolica yani Moğol Barış süreci ile ticaret güvenilirliğini sağladılar. Uyguladıkları barış politikaları, kendilerinden asırlar önce aynı coğrafyada hüküm süren

¹⁴⁶ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s.205.

¹⁴⁷ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, S.209.

Hazarların barış sürecine oldukça benzemektedir ve bölgede neredeyse bir asır boyunca sürdürülmüştür. Pax Mongolica'nın dünya tarihinde elde ettiği en mühim kazanım hiç kuşkusuz Hristiyan batı dünyasının özellikle de Papalık gibi mutlak bir iradenin dikkatini çekmesidir. Papalık makamı hızla yayılan güçlü Moğol ulusunu merak etmiş ve onları Hristiyanlaştırabilmek maksadıyla Moğol toprakları üzerine çok sayıda elçi, tüccar, seyyah göndererek, bölge hakkında gördükleri ve öğrendiklerini kendisine bildirmeleri hususunda görevlendirmelerde bulunmuştur. Papanın Moğollara karşı merakının temelinde böylesine büyük ve yayılmacı bir ulusun kimler olduğunu öğrenmek istemesi yatmaktaydı. Moğolların yayıldıkları coğrafya, Avrupa'nın ticaret için sıklıkla kullandığı yolları ve temasta bulunduğu devletleri içerisinde barındırmakta idi. Moğol hâkimiyetinin akabinde bozulan bu düzen Avrupa ve Papalık için medeniyetlerini tehdit eden bir durumdu. Hızla ilerleyen ve hâkimiyet sahalarını genişleten bu toplumun Hristiyanlık inancını benimsemeleri gerekmektedir zira İslam inancı başta olmak üzere başka bir dine meyletmeleri siyasi ve ekonomik açıdan Avrupa için büyük problemler yaratabilirdi. Bu suretle tacirlere ve seyyahlara karşı oluşturdukları güven ortamı içerisinde onlara duydukları saygı, batılılar açısından kullanılabilir bir fırsat arz ediyordu. Pax Mongolica bu hususta yalnızca ticaretin değil, siyasetin ve dinlerin yayılmasına sağladığı olanak nedeniyle de önemli bir dönem oldu. Her ne kadar isimlendirme Moğol Barışı olsa da aslında Moğol İmparatorluğu himayesinde yaşayan çeşitli Türk boylarının çoğunlukta bulundukları ticaret güzergâhında yaşatılan bir süreci tanımlıyordu. Türk topluluklarıyla Moğolların etkileşimi hususunda, Moğol tarihinde ayrı bir önem arz eden Uygurların, güçlü devlet, güçlü ekonomi ilkesini Cengiz Han'a özellikle aktarmış olmaları muhtemeldir.¹⁴⁸

Moğollar açısından Kuzey İpek Yolu olarak da bilinen Kürk Yolunun güvenliği meselesi oldukça önem arz eden konular arasındaydı. Bunun yanı sıra ordu-millet görüntüsünde karşımıza çıkan Moğollar, savaş zamanlarında yol üzerinden asker ve silah taşıma gibi faaliyetlerini hızlıca

¹⁴⁸ Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.24, S.1, 2009, s.152.

giderebiliyorlardı. Bu durum Kürk Yolu'nun korunması hususunu yalnızca ekonomik değil, askeri ve siyasi açıdan da önemli kılmakta idi. Moğollar vaktiyle Çin ve Roma İmparatorluğu arasında kullanılan ticaret yoluna büyük önem atfederek, en sık kullandıkları yollardan birisi haline getirmişlerdir. Kürk Yolu ya da onların tanımladığı üzere Kuzey yahut Büyük İpek Yolu yalnızca ticari meta ya da askeri ihtiyaçların taşınması ile de sınırlı kalmamış aynı zamanda dini heyetlerle beraber Avrupa'dan gelen tacirlere de ev sahipliği yapmıştır. Avrupalı tacirler, ticareti temel alarak Moğol diyarlarına gelseler dahi asıl amaçları daha önce de belirttiğimiz gibi misyonerlikle ilgiliydi. Bu amaç doğrultusunda; Plano Carpinili Johannes, Wilhelm Rubruk, Pegolotti ve Marco Polo gibi batılı seyyahlar bölgeye farklı zaman aralıklarında yolculuklar gerçekleştirmişlerdir. Bu seyyahlar bize dönemin ticaret yolları ve güzergâhın temel özellikleri hakkında detaylı bilgiler vermektedirler. XIV. asrın ilk yarısında Moğolların kontrolünde olan bahis konusu ticaret yolları ve işleyişi hakkında Pegolotti;

“Tana'dan Cathay (Çin)'a kadar seyahat ettiğiniz yol, bu (yolu) kullanan tüccarların söylediğine göre, gündüz veya gece olsun, tamamen güvenlidir. Sadece, eğer tüccar yolda ölürse, ona ait olan her şey, öldüğü esnada ülkeye sahip olan kişinin bahşişi olacaktır...”¹⁴⁹

ifadelerine yer vermiştir. Yine aynı şekilde Rubruk seyahat notlarında tacirlerin izlediği yola ve ticaret ürünleri hususunda;

“Gemimiz, bir üçgen şeklinde olan Gasaria ya da Kırım'a doğru rota aldı. Buranın batı tarafında Aziz Clemens'in din uğruna şehitliğe ulaştığı Kersona şehri bulunur... Güney ucunun ortasında, Sinopolis'in (Sinop) karşısında Soldaia (Sudak) şehri bulunur. Buraya Türkiye'den tâcirler gider ve kuzeye doğru seyahat etmek isterler. Aynı şekilde tam tersine Rusya'dan ve kuzey ülkelerinden Türkiye'ye gitmek isteyenlerle karşılaşılır. Bunlar muhtelif ve değerli kürkler getirir; buna mukabil keten ve pamuklu eşyalar, ipek mendiller ve baharat satarlar.”¹⁵⁰

şeklindeki bilgileri aktarır. Thomas T. Allsen' a göre, Moğol barış dönemi aslında bir geçiş dönemini ihtiva etmektedir.¹⁵¹ Bölge, çok sayıda ulus ve

¹⁴⁹ Tezcan, “Karadeniz’de Ticaret”, s.181.

¹⁵⁰ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.36.

¹⁵¹ Thomas T. Allsen, “Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar”, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, çev. ed. Altay Tayfun Özcan, haz. Nicola Di. Cosmo ve öte., İstanbul: Kronik Kitap, 2022, s.228.

kavmin kültürlerinin harmanlandığı ve doğu ile batının bir araya geldiği kozmopolit bir ortama dönüşmeye başlamıştır.

Kürk Yolu hakkında çeşitli bilgiler temin ettiğimiz batılı seyyahların anlatımları üzerinden Moğol Çağı ticaret hayatının bazı özellikleri üzerinde durabiliriz. Bu tür eserlerde öne çıkarılan hususlardan bilhassa dikkat çekenler; yol üzerinde inşa edilmiş olan kervansaraylar, tacirlerin korunmasına yönelik kanunlar ve posta teşkilatlanması ile alakalı ayrıntılardır. Özellikle Marco Polo, yol üzerindeki posta teşkilatlanmasının titizlikle işlediğini ve tüccarlar, seyyahlar gibi çok sayıda yolu kullanan insanın güvenliğinin nasıl sağlandığını detaylıca aktarmadır.¹⁵² Yalnızca yolu değil ticari metalar hakkında da bilgi veren Marco Polo, Kubilay Han'ın sarayına doğru Çin'e giderken;

*“İçerideki her şey kakım ve samurdandır çünkü dünyanın en güzel ve en zengin ve en değerli kürkleri buradadır. Hiç kuşku yok, bir erkek giysisi için gerekli kakım derisi miktarı eğer en iyi kalite ise iki bin Bizans altını değerindedir, ikinci kalite ise bin Bizans altını eder. Tatarlar kendi aralarında buna derilerin kraliçesi derler.”*¹⁵³

şeklinde kürkün hacim ve değerini aktaran gözlemlerde bulunmuştur. Seyyah Johannes de, Polo gibi kürklerin Tatarlar için önemli olduğunu notlarında vurgulamıştır. Öyle ki Tatarların diyarına giderken, yolda kendilerine yardımcı olması ve başlarına bir bela gelmemesi için kunduz ve daha başka hayvanların kürklerini hediye etmek amacıyla satın aldıklarını kaydetmiştir.¹⁵⁴ Yalnızca Avrupa'dan gelenler değil dönemin önemli İslam coğrafyacıları ve seyyahları da Kürk Yolu'nun Moğol döneminde, ülkenin bir ucundan diğer ucuna kadar nasıl sorunsuz işlediğini ayrıntılı şekilde aktarmışlardır. Bu durum hakkında İbni Battuta'nın seyahatnamesinde yer alan satırlar güzel bir örnek teşkil eder: “...bir insan yalnız dokuz ay gezse, yanında çok mal olsa, başına bir şey gelmez. Zira onların ülkesindeki her

¹⁵² Adil Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s.233.

¹⁵³ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*. çev. Işık Ergüden (I-CVI) ve Z. Zühriye İlkgecen (CVII-CCXXXIV), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s.207.

¹⁵⁴Plano Carpinili Johannes, *Moğolların Tarihi* s.100.

menzilde (konakta) bir otel bulunur. Onun bir idarecisi (hâkimi) vardır...”¹⁵⁵. Moğolların gerek Asya gerekse Doğu Avrupa’daki en mühim başarıları hâkimiyet sürelerince tek bir siyasi birlik, tek bir ekonomi ve vergi sistemi kullanmış olmalarıdır.¹⁵⁶ Moğol egemenliğinin ulaşmış olduğu geniş coğrafyalarda ve bilhassa ticaret yolları üzerinde sağlanan bu kontrol, birçok tüccar ve seyyahın nispeten güvenli bir biçimde yolculuklarını tamamlamasını sağlamıştır.

Ticarete oldukça önem veren Moğol İmparatorluğu, kurucuları Cengiz Han’ın ölümünden sonra da bu faaliyetten vazgeçmemişlerdir. Moğol İmparatorluğu tahtında oturan evlatları, askeri ve siyasi hayatlarında olduğu kadar ticari ve ekonomi politikalarında da ulu hanın izini takip ettiler. Cengiz Han’ın ölümü üzerine devletin başına geçen Ögeday zamanında, ilk olarak imparatorluk mültezimlerine vergi gelirlerini gönderecek belirgin ve sabit bir yer arayışına girilmişti. Bu doğrultuda Karakurum kentinin inşasına başlanmış oldu ve Moğolistan’da sayısı giderek artan tacirlerin konaklaması için burada pazarlar kurulmaya başlandı.¹⁵⁷ Böylelikle Karakurum, Ögeday döneminde tacirler için cazip bir hale getirilerek, ticaret ağının kavşak noktası haline gelmiş oldu. Öyle ki Ögeday’ın yanında bulunan yardımcılar kente gelen tacirler ile görüşmeye, mallarını teftiş etmeye ve Han’a bilgi vermeye başlamışlardı. Vergiler de yine bu dönemde daha sistemli bir hale getirilmiştir.¹⁵⁸

Cengiz Han döneminde 35-45 kilometrede bir inşa edilen *yam* (posta) istasyonları da Ögeday döneminde genişletildi. Ahşap, demir, gümüş ve altın olmak üzere dört tip pasaport sistemi getirildi. Her birinin seviyesi ve yam istasyonlarındaki kullanım hakları farklılık göstermekte idi. Kullanıcıları için oldukça avantajlı olan geregeler haricinde Ögeday ticaret yollarının güvenliğini sağlamak hususunda da önemli çalışmalar gerçekleştirdi.

¹⁵⁵ Şeşen, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, s.459.

¹⁵⁶ Tezcan, “Karadeniz’de Ticaret”, s.154.

¹⁵⁷ May, *Moğol İmparatorluğu*, s.160.

¹⁵⁸ May, *Moğol İmparatorluğu*, ss.157-160.

Bunlardan biri de ticaret yolları üzerinde Çağatay'ın idaredaki gücünü göstermekte olan damgalar taşıyan devriyelerin konumlandırılması idi.¹⁵⁹

Ögeday sonrasında iktidara gelen Güyük, babası döneminde olduğu gibi ticareti geliştirmeye oldukça ehemmiyet vermiştir. Bu dönem Töregene'nin naipliğinde pek çok tacire dağıtılmış olan yam pasaportları, suistimallerin önüne geçmek üzere iptal edilmiş ve yerine *gerege* yahut *payza* olarak bilinen yeni pasaportlar çıkarılmıştır. Yeni çıkarılan bu pasaportlar tacirlerden daha ziyade devlet görevlilerine verilmiştir.¹⁶⁰ Yine Güyük döneminde Johannes gibi Avrupalı seyyahlar Papanın görevlendirmesi üzerine Moğol topraklarına gelmiş ve bölgede gördüklerini seyahatnamelerinde işlemişlerdir.

Güyük'ün ölümünün ardından taht karmaşası yaşanan on yıllık istikrarsızlık süreci sonrasında iktidar makamına Möngke gelmişti. Möngke'nin ilk yılları, yeniliklerden önce birtakım sorunların ve çöken sistemlerin ıslah edilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. On yıllık istikrarsızlık, devlet adamlarına, tacirlere verilen onca imtiyaz, yam ve gerege sistemlerini tamamen bozmuş bir halde idi. Möngke'nin ticaret hususunda ele aldığı ilk işlerden biri bu oldu. Yam sistemini merkezîleştirdi, tüm geregeleri toplatarak yeniden düzenlenmesini ve her bir gerege sahibinin kayda geçirilmesini emretti. Ayrıca tacirlere gerege verilmemesini belirtti. Bir diğer problem de vergilendirme sistemi ile alakalıydı, Möngke durumu düzeltmek ve belli bir sisteme oturabilmek amacıyla vergi meselesinde pek çok ıslahatta bulundu.¹⁶¹ Moğol İmparatorluğundaki bu gelişmeler ticaret ve tarım alanlarında reform sayılabilecek türden hareketlerdir.

Kubilay Han dönemi ve sonrasında bölünmeler yaşayan Moğol İmparatorluğu, farklı coğrafyalarda yeni hanlıklarla tarihî varlığını devam ettirdi. Bu ardıllardan biri olan ve Cengiz Han'ın torunu olan Hülâgu Han tarafından kurulan İlhanlılar, ticaret politikalarını geliştirmeye gayret ettiler. Öyle ki İlhanlı hükümdarı Abaka Han döneminde Kafkas bölgesi yüzünden Altın Orda ile savaşlar esnasında kapatılan Derbent hududundan yalnızca

¹⁵⁹ May, *Moğol İmparatorluğu*, ss.164-165.

¹⁶⁰ May, *Moğol İmparatorluğu*, s.196.

¹⁶¹ May, *Moğol İmparatorluğu*, s.229.

tüccar kafilelerin girip çıkmasına izin verilmiştir.¹⁶² Abaka'nın ölümü üzerine başa geçen kardeşi de aynı şekilde tacirleri korumuş ve hatta tüccarları devletin temeli olarak görmüştür.

Bir diğer Moğol ardılı devlet olan Altın Orda Hanlığının gelişim göstermesi ile ticaret ağı yeniden İdil sahasına doğru kaymış olup Karadeniz'in kuzeyinde yeniden ekonomik hayat canlanmıştır.¹⁶³ Kürk Yolu, İlhanlılar ve Altın Orda Hanlığı döneminde yeniden ticaretin parlayan alanlarından biri haline gelmiştir. Lakin 1335'li yıllara gelindiğinde İlhanlı'nın parçalanması, Altın Orda'da yaşanan iç karışıklıklar gibi sebeplerle yavaş yavaş ehemmiyetini yitirmeye başlamış, savaşların ve karmaşanın çoğaldığı bu süreçte Moğol Barış süreci korunamamıştır.

Sonuç olarak neredeyse bir asır boyunca Moğol egemenliği altında güvenle işleyen ticaret yolları, tüccar sınıfının yanı sıra seyyahlar ve din adamlarına da geçiş hakkı tanımıştır. Bu geçişler yalnızca ekonomik değil aynı zamanda askeri, siyasal, sosyal ve kültürel açıdan da bölgeyi ve bu topraklarda yaşayanları etkisi altına almıştır. Tarihin gördüğü en büyük göçebe imparatorluklardan biri olarak anılan Moğol İmparatorluğu, Avrupa'nın ve özellikle Papa'nın Doğu ile ilgilenmesine ve onların yalnızca *barbar* olarak nitelendirilmesinin ötesine geçilmesini sağlamıştır. Kürk Yolu Hazarlar ve Bulgarlarda olduğu gibi aradan geçen onca zaman sonrasında Moğollar ile tekrar kültür taşıyıcılığının başını çeken önemli ticaret yollarından birisi haline gelmiştir.

¹⁶² Tezcan, "Karadeniz'de Ticaret", s.154.

¹⁶³ Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022, s.422.

3. BÖLÜM

KÜRK YOLU TİCARETİNİN TÜRK SOSYO-KÜLTÜREL HAYATINA YANSIMALARI

3.1. Kürk Yolu Ticaretinin Siyasi Münasebetlerdeki Rolü

Kürk Yolu, bulunduğu konum ve stratejik değeri bakımından tarih boyunca pek çok toplumun, ticaret başta olmak üzere askeri, siyasi ve sosyo-kültürel alanlarda birbirleri ile temas kurmasını sağlamıştır. Asırlar boyunca kültür bölgelerini birleştiren bu ticaret yolu önemli bir kavşak noktasında yer almaktadır. Bu durum yolun sayısız topluma mâl olduğu düşüncesini ve onlar tarafından yönetilmek istenmesini de tetiklemiştir. Bozkır kavimlerinden Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar ve Moğollar Kürk Yolu ve çevresine hâkim olmaya çalışan halklardan bazılarıdır. Bahsi geçen halkların zaman içerisinde yol üzerinde kurdukları hâkimiyetlerini önceki bölümlerimizde detaylıca değerlendirmeye çalıştık. Doğu ve Batı ticaretinin beraber yürütüldüğü topraklarda bu denli mühim bir yolun yalnızca Türklerin ve Moğolların değil Batılı devletlerin de ilgisini çektiğini unutmamak gerekir. 1244-1245 yılları arasında Papa IV. Innocentius pek çok Avrupalı gibi Moğol fetihlerinden endişe etmekte idi ve Moğol saldırılarına karşı askeri bir önlem alabilmek adına; saldırı yerine diplomasi yoluna gitmeyi tercih etmişti. Moğolların tüccarlara ve seyyahlara karşı daha ılımlı bir tutum içerisinde olması bu kararda etkili olmuştur. Moğollara göndereceği ve içerisinde din adamı kimliğine sahip kişilerin yer aldığı bir heyetin temasları neticesinde onları Hristiyanlığa davet etmeyi planlamıştır. Bu hususta ilk olarak Plano Carpini'den Johannes adlı bir Fransisken görevlendirilmiştir.¹⁶⁴ Johannes bu seyahat notlarında bu vazifelendirmeye dair şu ifadeleri aktarmıştır:

*“Papalık makamının Tatarlara ve doğudaki diğer halklara gitmemiz emri ile Papa efendimiz ve aziz kardinallerin isteklerini öğrenmemiz üzerine öncelikle Tatarlara gitmeyi tercih ettik. Çünkü yakın bir gelecekte Tanrının kilisesinin onlar tarafından tehlikeyle tehdit edileceğinden korkuyorduk...”*¹⁶⁵

¹⁶⁴ Plano Carpini Johannes, *Moğolların Tarihi*, s.XXV.

¹⁶⁵ Plano Carpini Johannes, *Moğolların Tarihi*, s.XXVII.

Bu ilk teşebbüslerin ardından Avrupa'nın pek çok yerel yönetiminden Papalık makamının teşviki ve izniyle Kürk Yolu hattına seyyahlar, tüccarlar ve din adamları gönderilmeye başlanmıştır. Esas itibariyle Batı dünyasının hem Doğuya hem de ticaret yollarına ilgisinin kadim bir geçmişi vardı ve bu Moğol çağında birdenbire zuhur etmiş bir durum değildi. Bu yönüyle Kürk Yolu Batı ve Doğu dünyaları arasında pek çok topluluğu kendisine çekiyor ve böylece birbirinden gelenek, yaşam şartları ve siyasi anlamda oldukça farklı sayısız topluluk çok yönlü temaslar kuruyorlardı. Bu kısımda farklı topluluklar arasındaki siyasi münasebetlere Kürk Yolu bağlamında bir bakış açısı geliştirmeye çalışacağız.

Doğu Avrupa topraklarına uzanan sahada Orta Çağların en büyük imparatorluklarından biri olan Doğu Roma İmparatorluğu ya da XVI. asırda literatüre kazandırılan ismi ile Bizans İmparatorluğu özelinde bu ilişkileri incelemeye başlamanız yerinde olacaktır. Bizans İmparatorluğu, Batı Roma'dan gerek dini gerekse siyasi bakımından oldukça farklı görüşlere sahip, köklü bir imparatorluktur. Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi* adlı eserinde bu hususu: “Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hristiyan inancı Bizans'ın gelişmesinin ana kaynaklarıdır” şeklinde izah etmektedir.¹⁶⁶ Ayrıca Bizans'ın, doğulu ve barbarlar olarak tanımladıkları diğer milletlerle ilişkilerinde ve yazılı kaynaklarında kendilerini her zaman Romalılar olarak tanımlayarak, *Imperium Romanum*'un bir devamı şeklinde gördüklerini de belirtir. Büyük Konstantinos ve onun ölümü sonrasında oğulları tarafından sürdürülen Bizans İmparatorluk süreci, benimsediği askeri, siyasi ve ekonomik politikalar gereğince zaman içerisinde değişken politikalar izlemiştir.¹⁶⁷

Asırlar boyunca Bizans İmparatorluğuna başkentlik yapmış olan ve Hristiyanlar için önemli bir konumda bulunan *Konstantinopolis*, gerek siyasi ve askeri çatışmalar açısından gerekse ticaret alanı içerisinde tarih boyunca mühim bir rol oynamıştır. IV. asırdan itibaren Doğu ile Batı arasında gerçekleşen ticaretin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bizans

¹⁶⁶ George Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, Ankara: TTK, 2019, s.25.

¹⁶⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, s.25

İmparatorluğu için Fatih Sultan Mehmet'in fethine kadar uzun bir müddet başkentliğini sürdüren şehir, Bizans İmparatorluğu'na Karadeniz ticaretinde üstünlük sağlamıştı. Akdeniz ticareti, Grek ve Suriyeli tüccarların elindeyken mühim bir lokasyonda bulunması büyük bir avantajı da beraberinde getiriyordu. Özellikle I. Iustinianos (527-565) döneminde ticaret ve zanaatın gelişmesi için atılan adımlar ve gerçekleştirilen iktisadi politikalar, ülke ekonomisinde büyük bir zenginlik sağlamıştı.¹⁶⁸ Bu dönemde yine Kuzey Afrika'nın çoğu ve İtalya'nın neredeyse tamamını ele geçiren Iustinianos, Karadeniz ticaretinin yanı sıra Akdeniz ticaretini de tekrar eline alarak hem Karadeniz'i hem Akdeniz'i Bizans hâkimiyetine katmıştır.¹⁶⁹ Bizans cephesinde yaşanan iç karışıklıklar, Nika İsyanı¹⁷⁰ gibi dahili sıkıntılar gün yüzüne çıkmışsa da ticaretten elde edilen ekonomik refah kendisini böyle bir ortam içerisinde dahi korumuştur. Iustinianos, ülkesine gelen ürünlerin başında olan ipek ticaretinin durumundan rahatsız bir tavır takınmaktaydı zira ülkeye Çin'den gelen ipekler, uzun bir kara ve deniz yolu aracılığı ile ulaşmakta idi. Yaşanan bu gecikme ipeğin hem geç gelmesine hem de fiyatının artmasına sebep oluyordu. Ayrıca Sasaniler ile sık sık gerilim yaşanması ipek ticaretinde sıkıntı yaratmakta idi. Bu hususta yalnızca kara yolunu kullanarak daha kısa yoldan ipek ve diğer doğu mallarını elde etmek isteyen Iustinianos, Karadeniz'in kuzeyindeki Türkler ile ticaret yapmaya yöneldi. Türkler ile yapılan ticaret aslında ilerleyen yıllarda bir Bizans-Türk ittifakı ile Sasaniler'i zayıflatılmasına yönelik bir plandı. Nitekim kendisinden sonra haleflerinin de aynı politikayı sürdürmesi bunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Göktürklerin, Bosporos (bugünkü Kerç)

¹⁶⁸ Ostrogorsky, *Bizans*, s.68.

¹⁶⁹ Karabıyık, *Karadeniz'de Ticaret*, s.11.

¹⁷⁰ Nika İsyanı: 532 Ocak ayında İstanbul'da yaşanan şiddetli bir mücadeledir. Otokratik merkezi iktidar ve halkın siyasi organizasyonları arasında yaşanan bu isyanın temel nedeni dış siyasi tehlikeler ve ağır iç huzursuzluklardır. Hükümdara karşı birleşen iki *dem* merkezi sonucunda olaylar daha da büyüyerek İstanbul'da büyük yangınlar boy göstermeye başladı. Bu kargaşadan kaçmak isteyen imparator I. Iustinianos'u, imparatoriçe Theodora'nın almış olduğu kararlar ve uygulamalar kurtardı. Bu konu hakkında daha detaylı araştırma için bknz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: TTK, 2019, ss.66-67.

istilas ı ile Kırım' ı fethetmeleri ve Kuzey İpek Yolu olarak bilinen Kürk Yolunu tamamıyla hâkimiyetleri altına almaları aynı zamanda gerçekleşti. Sasaniler, Bizans ile kaybettikleri ticaret ilişkilerinin  zerine İpek Yolu'nun Karadeniz'e uzanan önemli kolunun hâkimiyetini de kaybetmiş oldular. Hattın bir kısmının Türkler tarafından ele geçirilmesiyle Bizans' ın başta tasavvur ettiği gibi ticaret ağının işleyişi değişmiş oldu ve Sasaniler, G kt rklere vergi verme mecburiyetinde kaldılar. Bu durum Bizans' ın büyük ölçüde işine gelmiş oldu. Nitekim Bizans Asya'dan gelen ürünlere kolaylıkla ulaşma imkânı sağladı.

Yaşanan gelişmelerin ardından, Bizans İmparatorluğu hali hazırda aldığı ipeğin yanı sıra Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimlerinden köleler, kürkler, deriler ve balmumu gibi ürünler de tedarik etmeye başladı. Bizans İmparatorluğu için g   ve zenginlik göstergesi olan bu ürünler zaman içerisinde imparatorluğunun temel ticaret metası haline geldi. Bu  r nler zaman ilerledikçe de popülerliğini yitirmenin aksine her zaman en çok tercih edilen emtiaları oluşturdu. Bir süre sonra ticarete elde ettiği güçlü gelir, hali hazırda İslam fetihlerinin yaygınlaşması ve hızla ilerlemesiyle birlikte Bizans' ın toprak bütünlüğünü ve hâkim olduğu yollardaki gücünü azaltmaya başladı. Bu tablo karşısında, Arap seyyahların sıklıkla kullandığı 'Kürk Yolu' bir kültürel kesişim noktası halini aldı. İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-memalik* (Yollar ve  lkeler Kitabı) adlı eserinde Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz'in kuzeyindeki ticaretinden bahsederken, başkente gelen ürünler hakkında şu bilgileri vermektedir;

*"(Razaniyye Yahudi) tüccarlar Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca, Endülüs dili ve Slav dili konuşurlardı. (Hem) doğudan batıya (hem de) batıdan doğuya doğru, karadan ve denizden yolculuk ederlerdi. Batıdan (erkek) hizmetkarlar/ hadem, cariyeler/ cevare, köleler, ipek kumaş/dibac, işlenmiş deri, kürk, samur (derisi) ve kılıç getirirlerdi... Bazen ticaret mallarıyla birlikte Kunstantiniyye 'ye giderler ve (burada Rumlardan) alışveriş yaparlar."*¹⁷¹

Bizans, Kürk Yolu gibi mühim bir ticaret ağına tam bir egemenlik tesis edememişse de yola hâkim olan Türk boyları ile sıkı ilişkiler kurmaya ve

¹⁷¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve  lkeler Kitabı el-Mesalik ve'l-Memalik*,  ev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışışıkkitapları, 2019, s.143-144.

kendisine yakın tutmaya özen göstermiştir. Bununla beraber Kürk Yolu’nu yalnızca ticaret için değil aynı zamanda siyaset ve Ortodoksluk inancını yayma aracı olarak da kullanmıştır. Tuna Bulgarlar Devleti’nin Hristiyanlaştırılması ve ticari politikalar uygulanması bu hususta iyi birer örnektir. Nitekim Bizans ile ticari münasebetleri en fazla olan Türk kavmi Bulgarlardır. Bulgarlar ile Bizans arasında yoğun ticarî münasebetler olsa da aralarında siyasi çatışmalar eksik olmamıştır. Zaman zaman vuku bulan siyasi anlaşmazlıkları ticari anlaşmalar üzerinden çözme yoluna gitmeleri, aralarındaki ticaret bağının bir göstergesidir. Tuna Bulgarın yükseliş çağında Kurum Han, Bizans için daimî bir tehlike arz etmektedir zira Han, Doğu ile Batı arasında gerçekleşecek ticari faaliyetlerin kontrolünü kendi tekeline almak istemiştir. Bu hususta askeri güce başvurarak ticari kazanımlar elde etmiştir. Bizans’ı yıllık vergiye bağlamanın yanı sıra Grek ve Bizanslı tüccarların ellerinde bulunan her türlü ticari metanın türünün ve maddi değerinin Tuna Bulgar Devleti’ne bildirilmesi zorunluluğu getirilmiştir.¹⁷² Bulgar hanlarının belirttiği bu şartlar, Bizans için oldukça ağır bir ticari anlaşma olarak gözükmektedir. Boris dönemine gelinceye kadar bu yükümlülükler altındaki sözde barış dönemi benzer şekilde seyretmiştir.¹⁷³

Bizans’ın Karadeniz’ de yapmakta olduğu ticaretin önemli bir kısmı da İdil Bulgarları ile yürütülmekte idi. Orta İdil- Kama kavşağında güçlü Bulgar devletinin Bizans ile olan ticari münasebetlerinde; kürk bilhassa da samur, kakım, sincap ve tilki kürkleri ana ticaret malzemesini teşkil ediyordu.¹⁷⁴ Bu malların Bulgarlar dışında zaman zaman Slavlardan da temin edildiği kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. İbn Hurdazbih notlarında konuya şu satırlarla değinmiştir;

“(Ruslar) Sekalibe’nin bir koludur/ cins. Sekalebe’nin uzak kesimlerinden işlenmiş deri, siyah tilki postu ve kılıç (gibi ticaret malzemelerini) Rum denizine/ Bahrü-r Rum getirirler. Rum

¹⁷² Hatice Aydın, *Theophanes Confessor’ün Kroniğinde Türkler 284-813*, İstanbul: Kronik Kitap, 2022, s.86.

¹⁷³ Ostrogorsky, *Bizans*, ss.186-187.

¹⁷⁴ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.114.

hükümdarına/ Sahibü'r- Rum (bu ticaret malzemelerinin) öşrünü/ 1/10 (vergi olarak) öderler."¹⁷⁵

İbn Hurdazbih' in bahsetmiş olduğu Ruslar, Bizans'ın tebaasıdır. Ruslar ile yapılan ticaretten söz ederken, ticaret vergisine de işaret etmiştir.

Bizans ile ticari münasebetleri olan bir diğer devlet ise Hazar Kağanlığıdır. Hazalar, Kürk Yolu ve ticaretinde bölgede Pax Khazarica (Hazar Barış Çağı) ile bir barış ve güven ortamı sağlamışlardır. Nitekim IX. asra gelindiğinde Hazar Kağanlığı, Bizans İmparatorluğu ile siyaseten denk görünmektedir ve hatta Göktürkler sonrasında Doğu Avrupa'nın en büyük Türk kağanlığını konumunda yer almaktadır. Slav-Rus topraklarından, Bizans İmparatorluğu'na kürkler ve deriler haricinde "zamlık, cıva, bal, mum ve ipek"¹⁷⁶ götürülmektedir. Yaşadıkları sahanın siyasi ve coğrafi konumu sayesinde bulundukları bölge ticaret kesişim noktasıdır. Bu durum neticesinde Hazar Kağanlığı, topraklarından geçmekte olan ticaret yolları ve bu yollar üzerinden taşınmakta olan ürünleri Bizans İmparatorluğu başta olmak üzere Ortadoğu ve Asya ticaretinde kullanmışlardır.¹⁷⁷

Ticaret dolayısıyla Bizans kroniklerinde kendisinden sıkça söz ettiren bir diğer Türk kavmi Peçeneklerdir. Bizans İmparatorluğu ile ilişkisi askeri ve siyasi olmanın yanı sıra ekonomik olarak da oldukça mühim bir yer tutmaktadır. Öyle ki Bizans ile bölgede yaptıkları ticaret ve hediyeleşme *De Administrando Imperio* gibi ana kaynaklara ve Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi* gibi araştırma eserlerine sıkça konu olmuştur. Konstantin Porphyrogenitus, eserinde Peçeneklerle olan ilişkiler hakkında geniş bilgiler vermiş, onlarla iyi geçinilmesini ve hatta hediyelerin eksik edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷⁸ Bizans'ın Karadeniz'de gerçekleştirdiği bu ticarete, onlara sıklıkla "erguvani boya, kumaş, işlemeli kumaşlar, baharat,

¹⁷⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s.145.

¹⁷⁶ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.200.

¹⁷⁷ Karabıyık, *Karadeniz Ticareti*, s.15.

¹⁷⁸ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.49. Bknz. Ostrogorsky, *Bizans*, ss.309-310.

biber ve halis pars derisi cinsinde mallar” gibi ticari ürünlerin verildiği bilinmektedir.¹⁷⁹

Kürk Yolu bağlamında, Karadeniz’in kuzeyindeki ticarete dahil olan ve bu kısımda bahsetmemiz gereken bir diğer topluluk da Müslüman Araplardır. Hiç kuşkusuz İslam dünyasının, Avrupa ile olan ticari ilişkilerinin ana arterlerinden birisi Kürk Yoludur. Ticaret, Cahiliye Dönemi olarak tanımlanan İslam öncesi dönemden itibaren Araplar arasındaki en ciddi ekonomik uğraşlardan birisi idi. İslamiyet’in kabulü sonrasında bu yöndeki faaliyetlerini geliştirmek hem de aynı zamanda yeni bölgelere İslam inancını taşımak gayesiyle daha geniş bir alanı kullanmaya başlamışlardır. Ticaret hususunda en canlı dönemleri temsil eden VIII. ve XIV. asırlar aynı zamanda İslam dünyası için bir Altın Çağ yahut İslam Rönesans dönemi olarak değerlendirilmektedir. Sözüünü ettiğimiz bu İslam Rönesansı döneminde ticaretle zenginleşen İslam dünyası ilim alanında da önemli aşamalar katetmişlerdir.

Abbasiler döneminde Harun Reşid tarafından Bağdat’ta kurulan *Beytülhikme* adlı bilim merkezinin kurulması ile başlayan bu süreç, incelediğimiz coğrafyayı ve bu coğrafyadaki insanların nasıl yaşadıkları, neye inandıklarını, kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri yönlerini bizlere aktaran seyyahların yoğunluğu bakımından da ayrıca önem arz etmektedir. Farklı başlıklarda isimlerini sıklıkla zikrettiğimiz İbn Fadlan, İbn Hurdazbih, İstahri, Mesudi, İbn Havkal ve daha birçok seyyah bu dönemin öne çıkardığı kimselerdir. Hindistan’dan Çin’e ve hatta Endülüs’e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmış bilimsel çalışmalar geniş bir bölgeyi kapsar hale gelmiştir. İslam Rönesansı öncesinde ve Hz. Muhammed’in ölümü sonrasında yaşanan *Hulefa-yi Raşidin* (Dört Halife Dönemi) sürecinin bilimden ziyade bir toprak yayılmacılığı ve cihat politikası ağırlıklı bir dönem olduğu görülmektedir. Aynı şekilde onu takip eden Emevîler sürecinde de İslam fetih politikası devam ettirilmiştir. Bu dönemde Kuzey Afrika’dan Asya’ya kadar uzanan fetihler, bir yandan Avrupa’nın içlerine: İspanya’ya kadar ilerlemiştir. Emevîler dönemine son verecek olan Abbasi devrine

¹⁷⁹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.62.

kadarki süreç bu şekilde ilerlemeye devam etmiştir. Abbasîlerin de aynı şekilde bir cihat ve ticaret politikası izlediği lakin ilim faaliyetlerine öncelik verdiği görülmektedir.

IX.-X. asırlara gelindiğinde Abbasi halifesinin isteği üzerine coğrafya çalışmalarına öncelik verilerek bu alandaki üretimlerde bir hareketlilik görülmektedir.¹⁸⁰ Yukarıda ismini belirttiğimiz müellifler, İslamiyet'i gittikleri bölgelerde yaymak ve bölge halklarının yaşam biçimlerini öğrenmek gayesiyle görevlendirilmiş kimselerdir. X. asırda dikkat çeken Arap coğrafyacı ve seyyahların notları Türklerin o dönemlerde nasıl yaşadıkları hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Özellikle Mesudi ve İbn Fadlan gibi dönemin başta gelen seyyahlarının eserlerinde Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan halklar hakkında derç edilmiş notlar, Abbasilerin ve İslam dünyasının hem ticaret hayatını hem de siyasi ve askeri hayatını etkileyecek kadar etkili olmuştur.

Müslüman Arapların, Karadeniz'in kuzeyindeki Hazar Kağanlığı ile olan ilişkileri henüz VI. asrın sonlarından itibaren görülebilmektedir. Arap-Hazar savaşları uzun bir periyoda damgasını vurmuştur. Bu savaşların temel sebeplerinden biri Hazarların sahip olduğu ticaret yollarına Arapların hâkim olmak istemesidir. Arapların VI. asırda Derbent ve Belencer'i almasıyla başlayan bu çatışmalar silsilesi zaman zaman seyrelese dahi Abbasiler dönemine kadar devam etmiştir.¹⁸¹ Süregelen savaşların neticesinde Kafkasya'nın güneyinde Müslüman çoğunluk kendisine yer edinmiş olsa da Kuzey Kafkaslar' da Hazar hâkimiyeti devam etmiştir.

Müslüman Arapların İdil Bulgarları ile olan münasebetlerine bakacak olursak; X. asırda İdil Bulgarları ile Müslüman tüccarlar arasında yoğun bir ilişkinin olduğunu ifade edebiliriz. İdil Bulgar kentlerinden Harezm'e düzenli kervanların işlediğini ve Müslüman tüccarlarla sıkı bir iletişim yaşandığını dönemin seyyahlarından öğrenebiliyoruz. Mukaddesî, Harezm merkezli Müslümanlar ve Bulgarlar arasındaki ticareti şu sözleriyle aktarmaktadır;

"Harezm'den samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki derisi; koza, desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç,

¹⁸⁰ Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", DİA, C.8, 1993, ss.50-51.

¹⁸¹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.159.

hazır ok, külah, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kemer, kehribar, kaymak, bal, fıstık, şahin, kılıç, zırh, bambu, Slav köle, koyun ve sığır ihraç edilir. Bunların hepsi Bulgar ülkesinden getirilen mallardır.”¹⁸²

İki bölge arasında yaşanan yoğun ticari ilişkilerin, tarafları bazı yönlerden etkilemesi kaçınılmazdı. Müslümanlığı kabul ederek, ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olan İdil Bulgarlarının, İslam dinini tanımalarında ve bu tercihte bulunmalarında Harezm bölgesinin katkısı yadsınamayacak niteliktedir.¹⁸³ Bu etkileşim neticesinde bir müddet sonra Kürk Yolu, Müslümanlar için Avrupa ticaretine dahil olma hususunda bir aracı olmuştur.

Abbasi Halifesinin 922 senesinde İdil Bulgarlarına gönderdiği elçilik heyetinde yer alan İbn Fadlan, seyahatnamesinde başta Bulgarlar olmak üzere pek çok Türk kavminden detaylıca bahsetmiştir. Bağdat üzerinden çıktıkları yolculukta yol güzergâhı boyunca gördüklerini ayrıntılarıyla ele almıştır. Bulgar ülkesinde yetiştirilen ürünler, var olan hayvanlar, yaşam tarzları, yönetilme biçimleri, kılık kıyafetleri, ülkelerinin konumu, yaşadıkları evler, hukuk kuralları, örf ve adetleri ve dahi pek çok konu İbn Fadlan’ın dikkatinden kaçmamıştır. Ayrıca dini hayatlarına da değinen İbn Fadlan;

“Onların arasında 5000 kişiden meydana gelen Berencer denen ve hepsi Müslüman olan bir aile gördüm. Ahşap bir mescit kurmuşlar. Orada namaz kılıyorlar. Fakat Kur’an okumayı bilmiyorlar. Aralarından bir gruba namaz kılacak kadar Kur’an okumasını öğrettim. Benim elimle Talut adında biri Müslüman oldu”¹⁸⁴

Satırlarına yer vererek, gördüklerini Bağdat’a dönüşünde Halifeye bildirmiştir. Abbasi Halifesinin, İdil Bulgarları ile inanç meselesi gündemiyle irtibat kurmasının asıl sebebi, İdil Bulgarlarının komşuları olan Oğuzlara da İslamiyet’i tanıtmak ve kendi cephesini genişletebilmek arzusudur.¹⁸⁵ Zira İslamiyet’in Oğuzlar arasında yayılması, Müslüman Arapların Hazarlar

¹⁸² Mukaddesi, *İslam Coğrafyası: Ahsenü't-Takâsim*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023, s.334.

¹⁸³ Meltem Akıncı, *İdil Bulgarlarında Ticari Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2017, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 489049), s.30.

¹⁸⁴ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.32.

¹⁸⁵ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, ss.14-17.

karşısında güçlenmesi ve bölgedeki hâkimiyetlerini arttırma imkânı verecektir.¹⁸⁶ Müslüman Arapların bölgedeki siyasi temaslarının aslında din ve ticaret merkezli konular çevresinde geliştiği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım biçimi, esas itibariyle bölge siyasetine ve ilişkilerine dahil olan Bizans ve Slav halkları için de temel motivasyon olmuştur. Bizans İmparatorluğu, Ortodoks Hristiyanlık inancını yaymak için ticareti, aracı kullanarak Tuna Bulgarları ve Ruslar üzerine çalışmalar yürütmüştür. Müslüman Araplar da ticaret vesilesiyle İslam inancını bölgeye yaymaya çalışmışlardır. Böylelikle hem ticari yollara hâkim olacaklar hem de dinlerini bu yollar üzerinden yayabileceklerdir. İslam beldelerine bu süreç zarfında Hindistan, Çin ve hatta Avrupa'dan ticari emtialar gelip gitmeye devam etmiştir. Bölge halklarıyla aralarında geçen tüm bu ilişkiler farklı başlıklar altında değerlendireceğimiz, vergilendirme ve paraların Kürk Yolu ticaretinde nasıl işlendiğini daha ayrıntılı bir şekilde gösterecektir.

Orta Çağda ticaret temelli uluslararası ilişkiler bağlamında bölge merkezli değerlendireceğimiz bir diğer topluluk da Doğu Slavlarıdır. Slavlar, Ruslar, Varegler, Vikingler gibi topluluklar daha ziyade ticari faaliyetler ve askeri çatışmalar dolayısıyla sık sık Doğu Avrupa tarihinde kendilerini göstermektedirler. IX-X. asırlarda adları ve faaliyetlerine daha yoğun rastlanılan bu topluluklar bulundukları bölgelerde kendilerine has sosyo-ekonomik karakterleri haizdiler. IX. asırda Slav topluluklarının birbirleri ile yaptıkları savaşlar, aralarındaki siyasi ilişkilere zarar vermenin ötesinde, ticaret hayatlarını oldukça kötü etkilemiştir. Bazı Slav boylarının birbirileri ile olan savaşından kârlı çıkan ise Vikingler olmuştur. İlmen Gölü kıyılarındaki Novgorod şehri, Doğu Avrupa'da Ruslar olarak tanımladığımız grupların kalesi haline geldi. Bölgenin su yollarına yakınlığı ve ormanlık alandan avcılık ile elde edilen ürünler, ticari faaliyetler için müsaitlik arz ediyordu. Yağma ve ticaret ile geçimini sağlayan bir halk için bunlar yeterli sayılabilecek şartlardı. Bölgenin ticaret yollarına hâkim olmak iddiasındaki Hazarlar, İdil Bulgarları, Peçenekler, Kuman/Kıpçaklar ve Moğollar gibi çok sayıda toplum ile karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı. Ancak su yollarındaki

¹⁸⁶ Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s.152.

denizcilik kabiliyetlerini karada da uygulamaları gerekiyor ve daha nizami ordulara ihtiyaç duyuluyordu. Doğu Avrupa'daki ekonomik hayat ve ticaret yolları gibi konularda ciddi çalışmaları bulunan Noonan, onların bölgeye gelişlerinin asıl nedenini, batıda gerçekleştirdikleri gibi hızlı ve zengin yağma arzusuyla değil daha ziyade doğru ticaret yollarına erişim imkânı elde ederek kürk ve köle gibi kaynaklara sahip olabilme motivasyonu ile açıklıyordu. Noonan, ayrıca Avrupa ile doğrudan bir ulaşım hattına sahip olarak, yerleşim bölgelerini genişletme arzusunda olduklarını da bu bağlamda değerlendirmelerine dahil etmiştir.¹⁸⁷

Slav topluluklarının, Doğu Avrupa'da ticari münasebetler tesis ettikleri Türk topluluklarından biri İdil Bulgarları idi. İlk ticari, kültürel ve siyasi faaliyetlerini bu yakın komşuları ile gerçekleştirdikleri görülmektedir.¹⁸⁸ İlmen Gölü kenarına yerleşmelerinin ardından topraklarındaki üretim faaliyetlerini arttırarak, yaşadıkları coğrafyanın ormanlık alanlarından faydalanmış olan Slav-Rus toplumu, bölgeden elde ettikleri ticari ürünler ile ekonomilerini geliştirmeye çalışmışlardır. Küçük birlikler halinde yaşayan Slav-Rus grupları hiç şüphesiz, dönem seyyahlarının aktardığı Hazarlar ve Bulgarlar ile İdil havzasında ticaret yapmaya gelen kimselerdi. İbn Rüsteh *el-A'laku'n-nefise* adlı eserinde Rusların, Bulgar topraklarına gelerek samur, kakım, sincap gibi ticari mallarını burada sattıklarını ifade etmektedir.¹⁸⁹ Bunun haricinde eserinde Türklerin, Slavlar üzerine akınlarda bulunduklarını bu akınlarda ele geçirdikleri Slav kölelerin, Hazar ve Bulgar topraklarına getirilerek buralarda satıldığından söz etmiştir.¹⁹⁰ Aynı eserde Vikinglerden de bahseden İbn Rüsteh, Vikinglerin Slavlar üzerine akınlarda bulunduklarını ve ülkelerinden hayvan kürkleri başta olmak üzere çeşitli ticari mallar elde ederek geçimlerini sağladıklarını belirtmiştir.¹⁹¹ Bu ürünlerini başta

¹⁸⁷ Thomas S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 34, No.3, 1986, ss.346-347.

¹⁸⁸ Koç, *İdil Bulgarları*, s.172.

¹⁸⁹ Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.44.

¹⁹⁰ Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.46.

¹⁹¹ Karabıyık, *Karadeniz Ticareti*, s.28.

Samaniler olmak üzere İslam dünyasına sundukları ve karşılığında yüksek kalitede gümüş dirhemler elde ettikleri, İskandinavya’da gerçekleştirilen kazılar vesilesiyle de kanıtlanmıştır.¹⁹² Mesudi, onlar hakkında Hazar haricinde, Endülüs’ten Roma’ya ve Konstantiniye’ye kadar ticaret için gittiklerine, onların tacir ve tüccar bir kavim olduklarına değinir.¹⁹³ Bizans İmparatorluğu ile çatışma zemininde başlayan ilişkileri zaman içerisinde değişecek olsa da Igor döneminde Peçenekler ile yapılan ittifaklardan Bizans oldukça zarar görmüştür.¹⁹⁴ Sık sık Rus Knezliği ile ticari barış anlaşmaları yapmasını sağlayacak güvenlik tehditleri altında kalan Bizans, siyasi hamlelerini daha önce de belirttiğimiz üzere ticaret üzerinden yapmaya devam etmiştir. İbn Fadlan, seyahatnamesinde İdil nehrine ticaret için gelen çok sayıda Rus gördüğünden bahsetmektedir. Rusların gemileriyle iskeleye yanaştıklarını ve burada yanlarında getirdikleri ürünleri sattıklarından söz etmektedir.¹⁹⁵ Bölgeye Ruslar dışında İskandinavların da geldiği bilinmektedir. W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* adlı eserinde, onların daha ilk zamanlardan beri bu ticaret yolunu bildikleri ve vatandaşlarının Rusya’ya hâkim olmasından sonra geliş gidişlerinin, ticaretlerinin bölgede arttığını dile getirmiştir. Aynı araştırmacı, özellikle kürk ve esirden ibaret gibi görünen ticari ürünlerin yanı sıra aslında yün, kuştüyü, balina yağı gibi emtianın da taşındığı ve bu malların İdil çevresinde kurulan pazar alanlarında Arap dirhemleriyle satıldıklarını belirtir.¹⁹⁶

Desna ve Özi boylarında bulunan türlü Slav boylarının, Hazar hâkimiyetini tanıdıkları ve Hazarlara vergi ödedikleri, Rus yıllıklarında karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁷ Yıllıkların verdiği bilgilere göre her boydan belli şartlara göre vergiler tahsis edilmiştir. En belirgin örnek, “Desna boyundaki

¹⁹² Michael Mitchiner, “Evidence for Viking-Islamic Trade Provided by Samanid Silver Coinage,” *East and West*, Vol.37, No. 1/4, 1987, s.144.

¹⁹³ Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.143.

¹⁹⁴ Kurat, *Peçenekler*, s.107.

¹⁹⁵ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, ss.37-39.

¹⁹⁶ Heyd, *Ticaret Tarihi*, s.70.

¹⁹⁷ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s.71.

Slav boylarından ev başına yılda bir kıymetli hayvan kürkü”¹⁹⁸ alındığı ifadesidir. Yine bu tarihlerde Müslümanlar ile aralarında yaşanan çatışmaların oldukça kanlı geçtiği dönem kaynaklarında mevcuttur. Ticari faaliyetleri sırasında Erdebil şehrinde Müslüman kanı akıttıkları, kadın, çocuk, yaşlı, genç demeden tecavüzlerde bulunup, kılıçtan geçirdikleri ve mallarını gasp ettikleri hususunda bilgiler mevcuttur.¹⁹⁹ Gerçekleştirdikleri eylem sonucunda dönüş yolunda ilerlerlerken, haberi alan Müslümanların Hazar Kağanı ile iletişim kurup onlara Ruslara saldırmasına karışmamasını istediklerini bildirdiği ve Ruslar üzerine hareket ettikleri kaynaklarda yer bulmuştur. Mesudi, bu hadiselerin neticesinde Müslümanların galip geldiğini, Ruslardan yalnızca 5000 kadarının kurtulabildiğini ifade etmiştir.²⁰⁰ Tüm bu gelişmelere rağmen İgor’un (912-945) bölgeye tekrar geldiği ve Hazarların hâkim olduğu sahada yeniden yağmalar yapmaya başladığı da bilinmektedir. Ne var ki İgor’un durmayacağını fark eden Slav kabileleri, vergi yükümlülüğü altında bulundukları Hazar Kağanlığından çekindikleri için İgor’un üzerine gitmiş ve onu öldürmüşlerdir.²⁰¹

Svyatoslav’ın Rusların başına geçişine kadar (957-973) Rus-Slav kabileleri dağınık görüntülerini sürdürmüşlerdir. Svyatoslav ise tüm Slav kökenli kabileleri tek çatı altına toplayıp kendisine bağlayarak 965 yılında Hazar hâkimiyetine son vermiştir.²⁰² Hazar Kağanlığının yıkılmasının ardından Hazarlara tâbi olan halklar hürriyetlerine kavuşmuş ve bölgenin ticaret yolları üzerinde hâkimiyet tesis edebilmek için yeni bir çatışma çağı yaşanmıştır. Öyle ki Ruslar ve İdil Bulgarları arasında Kürk Yolu için hâkimiyet mücadelesi oldukça çetin geçmiştir. Bunun iki temel nedeni vardır: İlki her iki ulusun da yola hâkim olarak Doğu Avrupa ticaretine yön vermek istemeleri, ikincisi ise Doğu’da İslam ülkeleri ile olan ticarete başat rolü

¹⁹⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s.71.

¹⁹⁹ Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.125.

²⁰⁰ Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.145.

²⁰¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.25.

²⁰² Koç, *İdil Bulgarları*, s.173.

üstlenebilmek içindir. Nitekim bu iki neden de dönemin şartları ve sosyo-ekonomik kazanımlar göz önüne alındığında oldukça geçerlidir. Bir başka görüş ise Rusların da en az İdil Bulgarları kadar samur, tilki ve sansar gibi İslam dünyasında ve Avrupa’da değer gören kürkleri temin edebiliyor olmasıdır. Tüm bunlar X. asrın ilk yarısında Kürk Yolu ticaretinde bölgesel paylaşımlara yol açmıştı. Kürk Yolu’nun aşağı kısmı Hazar kontrolünde devam ederken, orta kesim İdil Bulgarlarının, yukarı kısımlar ise Rusların kontrolü altına girmiştir.²⁰³ Bu hususu Amirhanov, İdil Bulgarlarının 1006 yılında Kiev Knezi Vladimir’e elçiler gönderdiklerini belirterek, “Bulgarlar elçilerini hediyelerle Kiev Knezi Vladimir’e gönderdiler, Vladimir memnun kaldı ve onların İdil ve Oka’da korkusuzca ticaret yapmalarına müsaade etti,” şeklinde belirtmiştir.²⁰⁴ Ancak zamanla taraflar aralarındaki münasebetler kendi çıkarları doğrultusunda iyiden iyiye bozulmaya başlamış ve Ruslar, Bulgar tüccarlarını yağmalayama başlamıştır. XIII. asrın sonlarına kadar devam eden bu sürecin nihayetinde Ruslar ve İdil Bulgarları arasında barış anlaşması gerçekleştirilmiştir.

Rusların, İdil Bulgarları sonrasında Karadeniz ticaretindeki bir diğer rakibi Bizans İmparatorluğu idi. Bizans İmparatoru Ioannes Tzimistzes tarafından uğradıkları yenilginin ardından Bizans ile anlaşma yoluna gitmek zorunda kalmışlardı.²⁰⁵ Bir yandan Bizans İmparatorluğu ile yapılan anlaşmadan kaynaklanan güç kaybı bir yandan ise Kiev topraklarında uğraştıkları Peçenekler, bu dönem boyunca Rusları oldukça meşgul eden ve zayıflatan etkenler olmuştur. Bizans, Peçeneklerin akınlarından faydalanarak tekrar bir Rus saldırısı ile karşılaşmamak için Peçenekler ile gizliden anlaşma yoluna da gitmiştir. Svyatoslav ile yapılan anlaşmanın akabinde Rusların yola

²⁰³ Koç, *İdil Bulgarları*, ss.326-327.

²⁰⁴ Koç, *İdil Bulgarları*, s.328. Bknz. D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal, Pervel i Obyasnil D. A. Hvolson*, St. Petersburg, 1869, s.169.

²⁰⁵ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.27.

çıkması ile Peçeneklere haberler göndermişlerdir.²⁰⁶ Svyatoslav'ın Peçenek başbuğu Küre tarafından öldürülmesi üzerine İdil Bulgarları daha önceleri yaptıkları barış anlaşmasını bozmuş ve Ruslar ile çatışmaları tekrar başlamıştır. I. Vladimir'in (980-1015) iktidar yıllarında İdil Bulgarları ile olan rekabet daha da büyümüştür.²⁰⁷ Bu çatışmalara son verebilmek adına Bulgarların, Vladimir'e İslamiyet çağrısında bulunarak elçiler gönderdiği Rus kroniklerinde geçmektedir.

Knez, İslamiyet'in cennet, cehennem gibi anlatıları başta olmak üzere bu dinden etkilense dahi yasaklarından ötürü İslamiyet'i benimsemeyi reddetmiştir.²⁰⁸ Aynı yıllarda Vladimir, Bizans İmparatoru II. Basileios'un kız kardeşi Anna ile evlenmiştir.²⁰⁹ Bu durum Bizans İmparatorluğu nazarında barbar olarak görülen bir toplulukla izdivaç yoluyla münasebet kurulması bakımından ilginç bir vaziyettir. Evliliğin altında yatan esas gaye Vladimir'in Karadeniz'de Bizans için mühim olan bir liman şehri, Kerson'u işgalinden kaynaklanmaktadır. Evlilik sonrasında Vladimir'in, Bizans İmparatoruna siyasi ve askeri güç sağladığı Bizans'ın dâhili iktidar kargaşalarına son verdiği görülmektedir. İlerleyen süreçte dini temas ve telkinlerin de Rus topraklarında yaşanacağını en büyük habercisi de yine bu evlilikle başlatılan gelişmeler ile olacaktır.²¹⁰

3.2. Kürk Yolu Ticaretinde Dinler Arası Etkileşim

Ticaret Yolları, tarih boyunca ürün ve insan taşımının ötesinde birer dinler yolu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Yolların inanç hayatı noktasındaki önemini kavrayabilmemiz açısından bu güzergahları kullanmış seyyahların notları oldukça kıymetli ayrıntılar içermektedir. Doğu ve Batılı

²⁰⁶ Kurat, *Peçenekler*, s.115.

²⁰⁷ Koç, *İdil Bulgarları*, s.174.

²⁰⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, ss.148-149.

²⁰⁹ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s.54.

²¹⁰ Ostrogorsky, *Bizans*, ss.282-282.

seyyahların bizatihi kendileri de ticaret yollarının aslında birer dinler yolu olmasında etki sahibidirler. Nitekim gittikleri bölgelere dinlerinin birer temsilcisi olarak yolculuk etmekte ve o mahallerde inançlarını yaymak arzusundan da kaçamamış bir hal içerisinde karşımıza çıkmaktadırlar. Özellikle Orta Çağa damgasını vuran pek çok seyyah, gitmiş oldukları bölgelerde kendi kültür dünyalarının izlerini karşılaştıkları bölge ve halklara taşımışlar böylece gittikleri yerlerin sosyo-kültürel durumlarına tesir etmişlerdir. Bu durumun en iyi örneklerinden birisi, İbn Fadlan'ın İdil Bulgar topraklarına seyahatidir. İdil Bulgarlarının, 922 senesinde İslamiyet'i kabul etmesinin akabinde Arapçanın bölgeye girişiyle beraber değişecek yazı dilinin etkisi eğitim, kültür ve bilim alanlarında yeni süreçleri de beraberinde getirmiştir. İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde,

“Onların arasında kadın ve erkek 5000 kişiden meydana gelen ve Berencer denen ve hepsi Müslüman olan büyük bir aile gördüm. Ahşap bir mescid kurmuşlar. Orada namaz kılıyorlar. Fakat Kur'an okumayı bilmiyorlar. Aralarından bir gruba namaz kılacak kadar Kur'an okumasını öğrettim...”²¹¹

şeklinde belirttiği notları Bulgarların İslamiyet sonrası yazı dili öğrenimlerine ve imar faaliyetlerindeki değişimlerine örnek olarak gösterilebilir. İbn Fadlan'ın belirttiği mescitler haricinde bölgede kiliseler ve sinagog/havra gibi ibadethaneler de boy göstermiştir. Karadeniz'den, Asya'ya ve Çin'in bir bölümüne kadar uzanan Kürk Yolu rotası, dinlerin yayılması hususunda ciddi bir etken olmuştur. Böylesine aktif ve pek çok topluluğa ev sahipliği yapmış olan Kürk Yolu gerek Asya gerekse Avrupa ile sağladığı ticarî ilişkiler bağlamında dinler arası etkileşimde, İpek Yolu'nda olduğu gibi aracı bir rol üstlenmiştir. Bu bölümde yol vasıtasıyla taşınan inançlar ve bölgede söz konusu din tesirine maruz kalan toplumların nasıl etkiledikleri hususuna değineceğiz.

Hazar ve İdil boylarında varlık tesis eden Türk devletleri, oldukça geniş ve hareketli bir ticaret ağına ev sahipliği yapmakta idi. Bu ticaret ağı sayesinde pek çok ulustan kimseler ile etkileşim sağlanması yalnızca ekonomik değil aynı zamanda sosyokültürel etkileşimi de beraberinde getirmişti. Kürk Yolu'nun geçmekte olduğu topraklarda hüküm süren ve

²¹¹ Şeşen, *İbn Fadlan*, s.32.

neredeyse dört asır boyunca mevcudiyetini muhafaza eden Hazar Kağanlığı, doğal olarak bu ticaret ve bahsini ettiğimiz din etkileşiminden en çok etkilenen yapılardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kağanlık sahip olduğu bölgenin coğrafi konumundan ötürü çok sayıda kavim ve devletle ilişkiler içerisinde idi ve kendisine tâbi olan pek çok ulusu Hazar kimliği altında bir arada tutmaktaydı. Doğası gereği çok uluslu yapılar farklı kültür ve inançları beraberinde getirmektedir. Özellikle ticaret yollarına olan hâkimiyeti ve bölgeye gelen tüccarlar göz önüne alındığında Hazar Kağanlığı sınırları içerisinde, farklı inançlara mensup grupların artışı kaçınılmaz olmuştur. Pax Khazarica garantörlüğünde bölgeye gelen tüccarların, yanlarında getirdikleri ürünler haricinde kültürlerini, inançlarını taşıdıkları ve bu barış altında bunları özgürce yaşayabildikleri gerçeği, Hazar hâkimiyetindeki bölgede Musevilerin, Hristiyanların ve Müslümanların yanı sıra paganlar gibi diğer inançlara bağlı toplulukların da rahatça yaşamasının önünü açmıştır. Farklı inançların bir arada olmasını sağlayan İdil Havzası, sağladığı barış ortamını büyük oranda ticaret hareketliliğinden kazanmıştır. Nitekim bölgeye farklı inançlara sahip tacir, seyyah ve din adamları gelmiş ve burada faaliyetlerini herhangi bir zorlama yahut büyük bir direniş olmaksızın daha ziyade ticaret temelli yürütmüşlerdir.

Hazar Kağanlığının sıklıkla temas halinde bulunduğu Bizans İmparatorluğu ile düzenli bir ticaret hayatı söz konusudur. Aralarındaki ticaret gereğince sıklıkla ülkesine Ortodoks Hristiyanlık mensubu tüccarlar gelmektedir. Benzer şekilde Müslüman Araplar ile gerçekleştirilen ticaret kapsamında Müslüman tüccarların sayısı da oldukça fazladır. Böyle bir tabloya ilk bakıldığında Ortodoks Hristiyanlık yahut İslamiyet yerine Yahudilik inancını benimsemiş olmaları manasız gözükabilmektedir. Ne var ki dinler ve ticaret arasındaki ilişki yadsınamaz bir gerçekliktir ve Hazar Kağanlığı gibi ekonomisinin büyük bir kısmını ticaretten elde eden bir devlet için bu oldukça olağan bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim başlarda böylesine büyük ve güçlü olan bir Türk Kağanlığının, Gök Tengri gibi bir tek tanrıya olan inancı hali hazırda varlığını korumakta olup, atalar kültü kendisini sosyo kültürel hayatta göstermekteydi. Kaynaklar, ilerleyen zamanlarda benimseyecekleri semavi dinin de tek tanrı üzerine oluşunun

bunun getirisi yahut kolaylaştırıcısı olarak göstermiştir lakin Hazarların semavi bir dine geçişlerinin bu kadar basite indirgenmesi kolaylığa kaçmak olarak yorumlanabilir. Aynı bakış açısına Türklerin İslamiyet'i kabul süreçlerine dair de eserlerde sıkça yer verilmiştir. Ne var ki hiçbir ulus, benimsedikleri dini bireysel ya da kitlesel olarak bu kadar yalın sebepler neticesinde kabul ederek değiştirmez. Hazar Kağanlığı da semavi bir dine meyiletmeden önce çevresinde yaygınlık kazanan dinleri tanımak maksadıyla onlarla ilişkiler içerisine girmiş olup dini gerekliliklerini, ibadetlerini ve dinlerin onlara olan etkilerini yakından incelemişlerdir. Öyle ki İbn Rüsteh, eserinde; “Hazar Hakanına tâbi olan Dağıstanlı bir prensten bahisle, onun her üç dinin ahkâmına göre ibadet ettiğini ve haftanın üç gününü, yani Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerini kutladığını”²¹² söylemektedir. Yine Bizans elçisi Aziz Konstantinos'ta,

*“Hazar sarayında karşılanma töreninde, Hazar Hakan'ı misafirin'in şerefine içmek istediği zaman, şöyle demişti: 'Her şeyi yaratan tek Tanrı'nın şerefine içelim.' Aziz Konstantinos da 'Ben tek Tanrı'nın kelamına ve Ruhuna içiyorum' diye cevap verdiğinde, Hazar Hakanı tek Tanrı'ya olan inancını teyit etmek için şu mukabelede bulunmuştu: Hemfikiriz, yalnız siz Kutsal Üçlüğe biz ise tek Tanrı'ya inanıyoruz, ayrıldığımız nokta budur.”*²¹³

şeklinde aktarılan diyalog bizlere tek tanrı inancı içinde olduklarını açıkça göstermektedir.

Museviliğin Hazarlar tarafından, Ortodoks Hristiyanlık yahut İslamiyet yerine benimsenmesi meselesine geri dönecek olursak, Hazarların Yahudi inancını kabul etmeleri hususunda farklı görüşler ve tarihlerin öne sürüldüğünü görürüz. Bunun başlıca sebebi Hazar Kağanının Museviliği kabulünden önce Yahudi kimselerin bölgeye gelmiş olabileceği düşüncesidir. İslam coğrafyacılarının seyahatnamelerinde öne çıkardıkları ise; bölgede Müslümanlık ve Hristiyanlık inançları daha yoğunken, Gök Tanrıçılık gibi eski Türk inançlarının da varlığını sürdürdüğü, daha nadir bir şekilde de Museviliğin bilindiği yönündedir. Genel kabule göre VIII. asırda, 730 dolaylarında Hazar Kağanı tarafından Musevilik inancına geçiş başlamıştır.

²¹² Ananiasz Zajackowski, “Hazar Kültürü ve Varisleri”, Çev. Çağatay Bedii. *Belleten*, C. 27, S.107, Ankara 1963, 479.

²¹³ Zajackowski, “Hazar Kültürü”, s.479.

IX. asra gelinceye kadar ise her ne kadar hükümdar ailesi tarafından kabul görse de Hazarlar arasında Gök Tanrı inancı devam etmiştir. Hazarların semavi bir dine geçişte belki de en çok dikkat ettikleri husus benimsedikleri dinin ruhani temsilcisinin boyunduruğu altına girip girmeyecekleridir. İdil havzasında ve Karadeniz kıyılarında böylesine büyük bir güce sahipken ve hükümlerini kendisi vermekte iken Ortodoksluğu kabul ettiği takdirde Bizans İmparatorluğu tesirine açık olması ya da yine aynı şekilde Müslümanlığı benimseyerek Halifeye bağlanması neticesinde, topraklarına gelen Müslüman Araplardan elde ettiği kazançları kaybetmeyi göze alması sıkıntılı olabilirdi. Bunlar, siyasi olduğu kadar ekonomik ve stratejik açıdan devlete zarar verebilecek unsurlardı. Yahudilik ise diğerlerinin yanında daha az mensubu bulunan ve doğrudan bir devletin sözcülüğünü yürütmediği bir görüntü içerisindeydi. Aynı zamanda bu inanca mensup insanlar, yaşadıkları bölgeden sürülmüş ve göç etmek durumunda kalmışlardı. Mesudi'nin *Murûc ez- Zeheb* adlı eseri Hazarların Yahudiliği hakkında ilginç ayrıntıları muhafaza etmektedir. Hazar coğrafyasında ve Kağanlığın içerisinde Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Paganların bir arada yaşadığından söz eden müellifin Yahudiler hususundaki anlatısı şu şekildedir;

“Hükümdar ve maiyeti Yahudi’dir. Hakan, Hazarlardandır. Hazar hakanı Harun Reşid zamanında Museviliği kabul etmiştir. İslam ülkelerinden ve Rum diyarından gelen Yahudi gruplarda ona katılmışlardır. Çünkü içinde bulunduğumuz 332 (943-44) yılında Rum hükümdarı Armenos (Romanos) ülkesinde bulunan Yahudileri Hristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda takibat yaptırdığı için, Yahudilerin bir kısmı belirttiğimiz gibi Rum topraklarından Hazar yurduna kaçtılar.”²¹⁴

Mesudi'nin vermiş olduğu bilgiler açık bir şekilde Hazar idareci kadrosunun bu inancı kabul ettiklerini gösterir. Bu hususta bir diğer önemli kaynak, *Hazar Yazışması* adıyla bilinen mektuplaşmalardır. *Kurtuba* halifesinin veziri ve Hazar Kağanı *Bulan* arasında geçen yazışmalarda Endülüslü Yahudi bir vezirin, Hazar Kağanına Museviliği nasıl kabul ettiği ve Hazarlar arasında nasıl yayıldığı hakkında suali bu tercih hakkındaki bazı ayrıntıları öne çıkarmaktadır. Hazar Kağanı *Bulan*'ın verdiği yanıtta kağanın rüyasında bir melek gördüğü ve meleğin ona tek gerçek tanrıya tapması

²¹⁴ Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.136.

gerektiği vurgulanmıştır. Kağan Bulan, eğer meleğin sözlerini dinleyerek tek gerçek tanrıya inanırsa soyunun kutsanacağı ve kağanlığının ebedi olarak yer yüzünde hüküm süreceğini ifade eder. Bu doğrultuda da rüyasından sonra önce Hristiyanlık inancını benimsemeye karar verir.²¹⁵ Bu tercih, bölgede güç kazanabilmek adına ideal gibi görünür lakin kısa sürede bu inancın yanlışlarını görerek, pişman olmuş olan Bulan, vezirinin sözlerine kulak vermiş ve her dinden bir elçi çağırarak dinlerini kendilerinden dinlemeye karar vermiştir. Hristiyanlığa karşı mesafeli duran kağan, Yahudi vezirin Müslüman elçiyi öldürtmesi üzerine onunla hiç görüşmeden, Musevilik inancını benimsemiştir.²¹⁶

Hazarlarda yönetim kadrosunun eski inançlarını terk ederek Museviliği benimsemesi, aslında ilk başta da değindiğimiz üzere güçlü komşulara karşın alınan siyasal bir önlem olarak gözükmektedir. Temelde ise Hristiyanlık ve Müslümanlık arasına sıkışan halkların kaçıp gelerek, Pax Khazarica altında özgürce dinlerini yaşadıkları, ticaretlerini yapabildikleri bir ortam kurmak ve bu özgürlük ortamından sağlanacak olan ekonomik getirilerin etkisi de söz konusudur. İdil havzasından, Karadeniz’e ve tüm Hazar coğrafyasına egemen olan barış sürecinde farklı dinlerin bir arada yaşaması ve bölgede çeşitlilik arz etmeleri, siyasal, sosyal ve ekonomik yapıyı Hazarlar için olumlu hale getirmiştir. Museviliği benimseyen Hazar Kağanlığı, hâkimiyeti altındaki topluluklara inanç hayatlarında bir özgürlük ortamı sunarak bu dinin yayılması hususunda çok da istekli davranmamışlardır. Bu anlamda özellikle kürk ticaretinin kuzeyli temsilcileri olan bazı Fin-Ugor halkları paganlık inançlarına sadık kalmayı sürdürmüşlerdir. Farklı inançlara mensubiyet Hazarlar açısından ticarî ilişkilerin sürdürülmesi hususunda bir problem arz etmemiştir.²¹⁷

²¹⁵ Osman Karatay, Muvaffak Duranlı, “Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu”, *Bilig*, S. 64 Haziran, 2013, s.203.

²¹⁶ Osman Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenzie Mektubu”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. S.18, 2008, ss.1-17.

²¹⁷ Dunlop, *Yahudi Tarihi*, ss.108-109.

Erken Doğu Avrupa’da Hristiyanlık, yaygın ve yerleşmiş bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Katolik ve Ortodoksluk adlarıyla iki büyük mezhebe ayrılmış haldeki Hristiyanlık inancının, Bizans İmparatorluğu himayesi altındaki Ortodoks kolu önemli bir güce sahipti. Bizans hem köken bakımından güçlü ve kadim bir imparatorluk olarak görülmekte hem de bulunduğu konumdan ötürü jeopolitik ve ekonomik gücü sayesinde mühim bir yeri muhafaza ediyordu. İmparatorluk, Asya ve Avrupa kıtasını birbirine bağlayan Konstantinopolis ve Karadeniz ağı ile dönemin ticaret yolları üzerinde mutlak bir kontrol sağlama arzusunda idi.²¹⁸ Bizanslı idareciler farklı toplulukları kendi dinlerine çekebilmek amacıyla siyasi ve askeri güç kullanmanın yanı sıra sosyo-kültürel ve ekonomik politikalarla da bu doğrultudaki emellerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Büyük Bulgar Devletinin parçalanmasında ve Tuna Bulgar Devleti’nin Hristiyanlaştırılmasında büyük etkileri vardı zira Tuna Bulgarları yukarıda değindiğimiz ekonomik ve ticari gücün sürdürülmesinde Bizans için önemli bir devlettir. Asparuh iradesindeki Tuna Bulgarları, kuruluş günlerinden itibaren Bizans ile sık sık temasta bulunmuşlardır. Çatışmaların yanı sıra Tuna Bulgarları, Bizans’ın Müslüman Araplar ile mücadelesinde de yardımcı olan bir devlet hüviyetine sahipti. Ticaret güzergâhlarına hâkim olmalarını sağlayan konumları Bizans’ın onlarla sıkı ilişkiler kurmak istemesinin asıl amaçlarından birisi idi. Bizans’ın buradaki bir diğer amacı ise, İslamiyet’in daha geniş alanlara yayılmasının önüne geçerek, askeri ve ekonomik güce sahip olan bu Türk devletini Hristiyanlaştırmak suretiyle ve kendilerine bağlayabilmektir. Bunların neticesinde bölgede sık sık Tuna Bulgar hâkimiyetindeki topraklara askerî seferler tertip edilmiş ancak hem devletin siyasî egemenliğine hem de kontrol altında tuttukları ticaret bölgelerine sahip olunamamıştır. Tuna Bulgarlarının yükseliş evrelerinden birini temsil eden Kurum Han devrinde Bizans İmparatoru Nikephoros’un öldürülmesi ile de Doğu Roma hükümeti bu emellerini bir müddet ertelemek zorunda kalmıştır.²¹⁹

²¹⁸ Ostrogorsky, *Bizans*, ss.68-69.

²¹⁹ Ostrogorsky, *Bizans*, ss.186-187.

Kurum Han sonrasında başa geçen oğlu Omurtag dönemi, Bizans'ın Hristiyanlaştırma politikalarında yeni bir evreyi temsil etmektedir. Omurtag zamanında Bulgarlar, Bizans kültürünün etkisi altına girmeye başlamışlardır. Tuna Bulgarları bu dönemde yavaş yavaş Slavlaşma sürecine de girmiş, Türklerin devlet içerisinde yavaş yavaş eridiği etkinliklerini kaybettikleri gözlemlenmiştir. Slavlaşma süreci hiç şüphesiz göçebelik sonrası yerleşik hayata geçişin sonuçlarından birisidir. Eski Türk inançlarına bağlı, Gök Tanrı inancını benimsemiş olan Bulgar Türklerinin peyderpey Slav inançlarına geçiş yapmaya başlaması da yine bu sebeple ilintilidir. Slav inanç sistemi halk arasında eski Türk inancına oranla hızlı bir yayılım göstermeye başlamıştır. Esas itibarıyla Tuna Bulgarlarında Boris (852-889) dönemine kadar herhangi bir resmi devlet dini söz konusu olmamıştır. Boris döneminde ise hakanlığın bir köşesinde Bizans merkezli Ortodoks güç, bir tarafında ise Doğu Franklarının temsil ettiği Katoliklik yayılma evresindedir. Bu iki mezhepten Ortodoksluğun tercih edilmesi Boris ve Tuna Bulgarları (860) için kaçınılmaz bir son gibi görülmüştür.²²⁰ Buradaki asıl mesele, mezhep savaşlarının ötesinde tamamen siyasi ve ekonomik kökenlidir. Frankların yükselişiyle birlikte Katoliklik ile temas kuran Boris, Bizans'ın harekete geçmesi ve Bizans ile yaptığı ittifaklar neticesinde Bizans kültür dairesine ve Ortodoksluğa meyletmıştır.²²¹ Bu gelişme, Bizans İmparatorluğu'nun kendi bölgelerinde ve Karadeniz kıyılarındaki güçlü ticaret sahalarında hakkının korunmasını sağlayacak türdendir.²²²

Hristiyanlığın bölgede yayılmasını sağlayan bir diğer önemli unsur da hiç şüphesiz Kiril ve Methodios kardeşlerin faaliyetleri olmuştur. Selanik'te doğan bu iki kardeş, Bizans İmparatorluğu içerisinde önde gelen akrabaları ve tanıdıkları sayesinde iyi eğitim süreçlerinden geçmişler, özellikle teoloji alanındaki bilgileriyle Bizans İmparatoru tarafından sık sık diğer devletlerle

²²⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019, s.216.

²²¹ Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, ss.292-292.

²²² Ostrogorsky, *Bizans*, ss.215-216.

ilişkilerde ve misyonerlik alanında elçi olarak kullanılmışlardır. Özellikle Kiril'in, Hazar Kağanlığına giderek, onları Yahudilikten ziyade Hristiyanlığa yakınlaştırmak istediği ya da Abbasi Halifesi ile görüşmeler içerisinde olduğu bilinmektedir.²²³ Bizans İmparatoru III. Mihail tarafından Slav halkları arasında misyonerlik faaliyetlerini yürüten bu iki kardeş Slavların yanı sıra Frankları ve Bulgarları da etkilemişlerdir lakin en büyük etkileri hiç şüphesiz Ruslar üzerine olmuştur. Öyle ki Ruslar, Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Ortodoks Hristiyanlığın savunucusu haline geleceklerdir. Doğu Avrupa coğrafyasında büyük önem arz eden Ruslar, başlangıçta aynı diğer Slav kabileler ve bazı Bozkır menşeli kavimler gibi ağırlıklı olarak Paganist bir inanç sistemine sahiplerdi.²²⁴ Semavi dinlerle olan tanışıklıkları ise bölgenin o dönemki ticaret yollarında Hazar Kağanlığı'ndan sonraki en büyük gücü olan İdil Bulgarları sayesinde olmuştur. Hazar Kağanlığına tâbi olan İdil Bulgarları ile ticaret münasebeti ile tanışmışlardır. Ekonomik, dini ve kültürel gelişmeleri onların aracılığı ile gerçekleştirmiştir.²²⁵

IX. asrın başlarında Doğu Avrupa'da beliren Rus boylarının Orta Dinyeper havzasında Hazar Kağanlığının şehirleri etrafında konumlandıkları ve bölgede sıklıkla ticari faaliyetler gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Bu ticari faaliyetleri sırasında da semavi dinler ile tanışmaya başlamışlardır. Bir tarafta Müslümanlar diğer tarafta Hristiyanlar ve bölge hâkimi olan Musevî Hazarlar çemberinde olan Ruslar, böyle bir ortamda Pagan inançlarına devam edemeyeceklerini fark etmişlerdir. Nihayetinde Knez İgor'un ölümünden sonra naiplik vazifesiyle başa geçen eşi Olga döneminde (945-962) Ortodoks Hristiyanlık ülkeye giriş yapmaya başlamıştır.²²⁶ 957 senesinde Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogenitus'u ziyaret amacıyla Konstantinopolis'e giden Olga, burada bizzat imparatorun önünde vaftiz

²²³ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.36

²²⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK, 2014, ss.34-36.

²²⁵ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.9.

²²⁶ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.25.

olarak Helena adını almıştır.²²⁷ Olga'nın bu hareketinden sonra Rusya topraklarında Ortodoksluk büyük önem kazanmaya başlamıştır ve Kiev Knezliği, Bizans kültür dairesine girmiştir. İlerleyen dönemlerde Ruslar tarafından Ortodoksluk resmi din haline getirildiğinde, Olga (Knez Vladimir, 978-1015) kiliseler tarafından azize olarak kabul edilmiştir. Olga döneminde Ortodoksluk inançları Rus topraklarında ilgi görmüş ancak naiplik vazifesi bittiğinde oğlu Svyatoslav döneminde (962-972) Pagan inançlar yeniden halk arasında dirilmiştir. Nitekim tam manasıyla bir Pagan olan Svyatoslav, Bizans ve Bulgarlar ile olan çatışmaların ağır yenilgilerini Ortodoksluk inancına bağlayarak daha sert tedbirler almaya başlamıştır. Bizans ve Bulgarların yanı sıra Türk boylarıyla özellikle Peçenekler ile büyük mücadeleler veren Svyatoslav, Peçenek-Bizans ittifakı sonucunda Küre tarafından öldürülmüştür. Svyatoslav'ın ölümünün ardından oğulları arasında bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Vladimir, bu kargaşada galip gelerek, 978'de Rusların başına geçmeye başarmıştır.²²⁸ Knez Vladimir, (978-1015) babası Svyatoslav'ın aksine semavi dinlere özellikle Ortodoks Hristiyanlığa yatkın birisi idi. Hüküm sürdüğü dönem, Rusya tarihinin siyasi ve dini hayatını tamamen değiştirmiştir. Eski Rus Kronikleri bu hususta detaylı bir anlatım sunmaktadırlar. Vakanüvislerin anlatımlarında en dikkat çeken olay, 986 senesinde Vladimir'in dini misyon amacıyla farklı inançlardan ve kiliselerden gelen din adamları ile olan görüşmesidir. Hazar Yahudileri, İslamiyet inancını benimsemiş İdil Bulgarları, Roma Katolikleri ve Bizans asıllı Grek Ortodokslar ile gerçekleşen görüşmeler sonucunda semavi dinler ile yakından tanışmıştır.²²⁹ Bu hadise her ne kadar vakanüvisler tarafından kaynaklarda işlenmişse de tarihçiler tarafından rivayet olma ihtimali göz ardı edilmemiştir. Olayın neticesinde gelen elçilerden dinlerini dinleyen Vladimir'in kendisi ve halkı için en uygun semavi dinin Grekler tarafından aktarılan, Ortodoks

²²⁷ Şir Muhammed Dualı, "Paganizmden Hristiyanlığa Rusların Din Değiştirme Nedenleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.1 S.1, Tokat 2013, s.66.

²²⁸ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak- Egemen Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019 s.58.

²²⁹ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, ss.169-172.

Hristiyanlık olduğuna kanaat getirmiştir. Öyle ki bu inanç, Rusların yeni resmi dini ilan edilmiş ve Pagan inançlara ait her şey yerle bir edilmiştir. Vladimir, 996 dolaylarında kiliseler adına öşür vergisi almaya dair yasa çıkarmıştır.²³⁰ Bu kararın Bizans ile sürdürülen ticaret ilişkileri olan bağlantısı, üzerinde durulması gereken bir ayrıntıdır. İdil ve Karadeniz kıyıları her ne kadar Türkler tarafından yönetilen bir ticarete ev sahipliği yapıyor olsa da Avrupa ile ticaretin kilit noktası Bizans İmparatorluğu idi. Bu durumda Rusların hem Bizans ile yakın ilişkiler kurması sağlanmış hem de sosyo-kültürel ve iktisadi hayatlarında mühim bir yer elde etmeleri temin edilmiştir. Rus tüccarların İdil havzasında sıklıkla bulundukları ticaretin, Bizans ile Konstantinopolis çevresinde gelişmesi, yaşananların bir sonucudur.

İslamiyet’le ilgili duruma göz attığımızda ise bu inancın tıpkı diğer semavi dinlerde olduğu gibi, çok farklı coğrafyalarda yayıldığını görürüz. Gaza ve cihat temelli din yayma politikasının yanı sıra ticaret yolları ve bu yol üzerindeki halklar ile kurulan münasebetler, Doğu Avrupa’da İslamiyet’in benimsenmesini ve yayılmasını sağlamıştır. Tacirler, seyyahlar ve coğrafyacılar İslam’ı yayma çalışmalarında sıklıkla etkin rol oynayan kimseler olmuştur. Gerek Emevîler döneminde gerekse Abbasîler döneminde hızla gelişen süreç, pek çok ulusu tesiri altına almıştır. Doğu Avrupa’da Karadeniz’in kuzey bölgelerinden, Türkistan’a kadar uzanan sahada İslamiyet’i kabul eden ilk Türk devleti İdil Bulgarlarıdır. Büyük Bulgar Devleti’nin yıkılışından sonra Tuna Bulgarları ve İdil Bulgarları olarak ikiye ayrılan Bulgarlar, yalnızca siyasi ve bölgesel farklılıklar değil dini tercihlerinde de ayrılıklar yaşamışlardır. Tuna Bulgar Devleti’nin Ortodoksluğu benimseyerek Hristiyanlığı kabul ettiği gibi İdil Bulgarları da yaşadıkları coğrafyada gerçekleştirdikleri ticaret aracılığıyla Müslüman Araplar ile sık sık temasta bulunmuşlardır. Yoğun ticaret hayatının neticesinde ise İslam inancını benimsemişlerdir. İdil Bulgarlarının kabul etmiş olduğu İslamiyet inancı, Müslümanların gaza ve cihat politikaları göz önüne alındığında oldukça büyük bir kazanımdı. Nitekim coğrafi konumlarının sağladığı avantajla Kürk Yolu gibi önemli bir ticaret

²³⁰ Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s.60.

güzergâhını kontrol altında tutmak, İdil Bulgarlarına yalnızca bölgesel ticaretin değil, aynı zamanda dönemin uluslararası siyasal ve ekonomik ilişkiler ağının stratejik merkezi haline getirmiştir. Gerek Hazarlar ile olan bağlantıları gerekse Bizans gibi güçlü bir imparatorlukla olan ilişkileri Müslümanlar için dış siyasette faydalı olabilecekleri izlenimi yaratmıştır. Ayrıca Oğuzlar gibi kalabalık bir boya inançlarını yaymak için mükemmel bir konumdadırlar.

İslamiyet'in, İdil Bulgar Devleti içerisinde yayılması, güçlerinin zirvesinde oldukları X. asırda meydana gelmiştir. Öyle Belhi'nin bildirdiğine göre, 920-921 yıllarında henüz İbn Fadlan ve beraberindekiler İdil Bulgar topraklarını ziyaret etmeden önce, onlara çok da uzak olmayan Suvar şehrinde bir camii mevcuttur.²³¹ Bu hususta dikkat etmemiz gereken en önemli nokta, insanların hangi dönemde olurlarsa olsunlar inançlarından kolaylıkla vazgeçememeleridir. Özellikle din gibi insanların kültür hayatlarını derinden etkileyen konularda değişimler daha uzun soluklu bir süreç içerisinde benimsenebilmektedir. Bir dinin benimseniş sürecini, o dinin olumlu yahut olumsuz tüm yönlerini göz önünde bulundurarak yorumlamak yerinde olacaktır. İslamiyet'i yalnızca duydukları ya da askeri güç kapsamında bir korku sağladığı için değil, bölgelerine düzenli olarak gelen seyyahlardan ve tüccarlardan görmüşlerdir. İslamiyet inancına da bu süreç zarfında geçiş yapmışlardır. Hali hazırda hiç görmedikleri yahut duymadıkları bir din değildir. Nitekim Hazarlar ile Müslüman Araplar arasında uzun yıllar süren savaşların en yakın şahitlerinden biri olmuşlardır. Hazarların yıkılışının ardından bölgedeki ticari üstünlüğü elde eden İdil Bulgarları, Hazarların elinde olan Müslüman tüccarlar ile Rus ve Baltık bölgesi arasındaki konumu kendi tekelleri altına alma noktasında başarılı olmuşlardır.²³² Yıkılan kağanlığın devamı gibi görülmemek için, yeni bir din kimliği altında birleşmeyi tercih etmişlerdir. Museviliği benimsemiş Hazarların aksine İslamiyet'i kabul etmelerinin sebeplerinden biri bu olarak görülebilir. Ticaret

²³¹ I. A. Gafarov, "Ot İstokov k İstine: İstoriya Voljskoy Bulgarii i Kazanskogo Khanstva na Perekrestke Mneniy." *Kazan: İdel*, 2012, s.75.

²³² Koç, *İdil Bulgarları*, s.147.

merkezli bir noktada, ekonomik çıkarlarını göz önünde tutarak harekete geçmiş olmaları oldukça yerinde bir hamledir. Ticaretin ekonomik hayatlarındaki yerini düşündüğümüzde Bulgarların ve bölgede yaşayan diğer halkların kitlesel bir geçişle Müslümanlık inancını benimsemeleri oldukça olağan bir gelişmedir. Bahsi geçen X. asırda İdil şehrine gelen Müslüman coğrafyacı ve seyyahlardan birisi olan İbn Havkal'ın belirttiğine göre; Hazarların yönetiminde 10.000'den fazla Müslüman ve şehirde 30 kadar mescit vardır.²³³ Özellikle bölgeye gelen Türkistanlı tüccarlar, ürünlerinin yanı sıra Müslümanlığı yaymak için dini tebliğlerde de bulunmuşlardır. İbn Rüsteh bu hususta; Almuş olarak zikredilen hükümdarın, İslam dinine mensup olduğunu ve Türkistanlı tüccarlar ile aralarında ticari ve kültürel boyutun yanı sıra dini ilişkilerin ağır bastığı bir zaman olduğunu ifade eden açıklamalarda bulunmuştur.²³⁴

3.3. Kürk Yolu Ticaretinde Vergiler ve Paralar

Ticaret, insanlık tarihinin en eski ve en temel ekonomik faaliyetlerinden biri olmuş ve toplulukların geçim kaynakları arasında önemli bir yer işgal etmiştir. Tarih boyunca Avrasya coğrafyasında bulunmuş olan ticaret yolları ve ağları, dönemin siyasal ve dini yapıları ile iç içe geçmiş bir ekonomik işleyişi gözler önüne sermektedir. Özellikle VIII.-XV. asırlar aralığında oldukça etkin halde kullanılmış olan Kürk Yolu, Orta Çağ boyunca pek çok milleti üzerinde barındırmıştır. Kürk Yolu üzerinde bu dönemlerde kürk başta olmak üzere çok sayıda değerli malın ticareti gerçekleşmiştir. İlerleyen süreç içerisinde ana meta olarak görülen kürk, ticari gelirin yanı sıra siyasi ve diplomatik ilişkilerde değerli bir ürün olarak boy göstermeye başlamıştır. İslam dünyası başta olmakla beraber Bizans İmparatorluğu, Slav toplumları ve hatta daha sonraları bölge hâkimiyetini ellerine alacak olan Moğollar tarafından ilgiye mazhar olmuş, bir statü ürünü halini almıştır. Böylelikle

²³³ Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.163.

²³⁴ Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*. ss.44-45.

Kürk Yolu ticareti yalnızca malların değil aynı zamanda değer sistemlerinin, para birimlerinin ve vergi uygulamalarının bulunduğu bir ticaret ağını temsil etmeye başlamıştır.

Ticari faaliyetlerin temel unsurlarından biri olan paranın tarihsel süreç içerisinde her zaman bugünkü anlamıyla kullanılmadığını bildirmemiz gerekmektedir. Kimi dönemlerde mal ve hizmet doğrultusunda takas esasına dayalı bir değişim aracı olarak işlem görmüştür. Bu tür takaslarda zaman zaman silah, kumaş ya da gıda gibi çeşitli ürünler eşdeğer kabul edilerek değiş tokuş edilmiştir. Bununla birlikte, tarihsel süreçte daha somut ve istikrarlı bir değer ölçütü sunan kıymetli madenler ve taşlar, giderek daha yaygın biçimde ticaretin temel aracı haline gelmiştir. İbn Rüsteh, İbn Fadlan ve İbn Battuta gibi İslam müelliflerinin eserlerindeki aktarımlarında, farklı coğrafyalarda yaşayan toplulukların kullandıkları para birimleri ve gelir kaynaklarının hangi emtialar üzerinden şekillendiği detaylı biçimde yer almaktadır. Özellikle ticaret yolları üzerinde gelişen ekonomik ilişkilerde kullanılan para türleri ve takas sistemleri dikkat çekicidir. Bu bağlamda hem Doğu hem Batı dünyasının ticari ağlarının kesişim noktası olan Kürk Yolu, farklı para birimlerinin -sikkeler, dirhemler, Bizans altınları gibi- ve değişim araçlarının -özellikle değerli kürklerin- bir arada dolaşımında olduğu önemli bir konumu temsil etmektedir.

Paranın ve yoğun ticaret ağının olduğu coğrafyada vergilendirmeler kaçınılmaz olmuştur. Bölgede hâkimiyeti elinde bulunduran, ticaret yollarının kontrolünü sağlayarak siyasi otorite kuran devletler için vergilerin önemli bir gelir kaynağı halini alması şaşırtıcı değildir. Bu hususta, Hazar Kağanlığının bölge hâkimiyetinde kendisine tâbi olan yahut bölgeye ticaret yapmak amacıyla gelen kimselerden topladığı vergiler iyi bir örnek teşkil eder. Hazarların, özellikle kendi tebaası ve bölgeye gelen tüccarlardan aldığı vergiler oldukça fazladır. Rus yıllıkları bölgeye ilk gelen Slav topluluklarından Desna boyunun yılda bir kez her ev başına bir kıymetli hayvan kürkünün, Hazar Kağanlığı içerisinde ticaret yapabilmek için vergi olarak verildiğinden bahsetmektedir.²³⁵ Yine aynı yıllıklar deniz ötesinden

²³⁵ Yücel, *Rus Yıllıklarında Türkler*, ss.71-72.

gelen *Varyaglar (Vareg/Vikingler)*, *Çudlardan*, *Slovenlerden*, *Meryalardan* ve bütün *Kriviçlerden* vergi aldıklarını, *Polyanlardan*, *Severyanlardan* ve *İyatiçlerden* her ev başına bir beyaz sincap kürkü ile gümüş para alındığını belirtmektedir.²³⁶ Müslüman tüccarlara ve kendi tebaasına karşı da benzer bir tutum içerisinde olan Hazar Kağanlığının, özellikle Müslüman tüccarlardan daha yoğun bir ilgi gördüğü ve bu ilginin vergilendirmeye de yansıdığı görülmektedir. Nitekim bölgenin arkeolojik kazılarında elde edilen Arap sikkeleri, Kürk Yolu'nun üzerinde gerçekleşen Arap ticaretinin önemli bir bulgusudur. İbn Fadlan, Hazar Kağanlığına öşür vergisi vermekte olan Müslüman tüccarlar hususunda İdil Bulgarlarını özellikle belirterek;

“Bulgar hükümdarı her sene, her hane için Hazar Hakan'ına bir samur derisi haraç (vergi) verir. Hazarlardan Bulgarlara bir gemi gelirse hükümdar gemiye çıkar, içindeki malları sayar, hepsinden öşür (gümrük) vergisi alır. Ruslar veya başkaları köle getirirlerse hükümdar on köleden bir tanesini seçer. Etil (Volga) denen nehrin üzerinde kısa müddet aralıklarla çarşı (panayır) kurulan bir yer bulunur. Burada çok sayıda değerli mal satılır.”²³⁷

satırları ile alınan vergilerden bahsetmektedir.

İbn Fadlan'ın bahsetmiş olduğu panayırlar, Hazar Kağanlığı tarafından kontrol edilmekte olan ve onların müsaadesi ile ticaretin gerçekleştirildiği pazar alanlarıdır. En büyük özellikleri kağanlık tarafından belirlenen ortak ölçüm birimleri, ödeme araçları ve tespit edilen vergilerin uygulanması hususundadır. Bölgeye gelen tüm tüccarlar bu şartlara sadık kalarak ticaret yapmışlardır.

Hazar Kağanlığının zayıflamasının ardından İdil Bulgarları, Kürk Yolu üzerindeki ticareti kontrol etmeye başlamış ve bu doğrultuda ekonomik sistemlerini Hazar mirası temelinde yeniden yapılandırmışlardır. Bulgarların ticari ve mali sistemleri, esasen ülkelerine gelen mallardan alınan vergiler ve iç ticaretlerinde kullandıkları başlıca ticari meraların vergilendirilmesine dayanmıştır. Özellikle topraklarına dışarıdan gelen ürünler üzerinden aldıkları onda bir oranındaki vergi, günümüz gümrük vergisi uygulamasına benzer bir işlev görmektedir. Hazarlardan devam ettirdikleri bu sistem

²³⁶ Yücel, *Rus Yıllıklarında Türkler*, s.140.

²³⁷ Şeşen, *İbn Fadlan*, ss.36-37.

dönemin Arap coğrafyacı ve seyyahları tarafından kaydedilmiş ve hatta bu hususta İbn Rüsteh tarafından “ticaret için gelen Müslüman gemilerinden öşür alırlar”²³⁸ şeklinde açıkça ifade edilmiştir.

İdil Bulgarlarını Hazar Kağanlığından ayıran en belirgin fark, kendi topraklarında ürettikleri ürünlerin çeşitliliği ve bolluğudur. İbn Fadlan, bölgede buğday ve arpanın bol miktarda yetiştirildiğini, hatta buğday ekenlerin hükümdara verilen öşürden muaf tutulduğunu belirtmiştir. Ayrıca, ülkedeki her hanenin, yıllık olarak hükümdara samur derisi vermesi gerektiğini notlarında ifade etmektedir.²³⁹ Aktarılan bu bilgiler doğrultusunda kürkün yalnızca ticari değil aynı zamanda vergi sistemi içerisinde de bir ödeme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum İdil Bulgar ekonomisinin temelde değerli kürkler üzerine kurulu olduğunu ve altın, gümüş gibi madeni paraların yaygın olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim para yerine kullandıkları samur derilerinden; bir semmur derisi iki buçuk dirhem yerine geçmektedir.²⁴⁰ Arap tüccarlar, özellikle Doğu dünyasında büyük rağbet gören kürk ve Baltık amberi gibi değerli metalleri temin etmek amacıyla uzun ve zahmetli seyahatler gerçekleştirmekteydi.²⁴¹ Bulgar şehrine ulaşmak için önce iki aylık bir nehir yolculuğu akabinde ise yaklaşık bir aylık bir kara yolculuğu yapmaları gerekiyordu. Tüm bu çabalarının ekonomik gerekçesi ise kürkün, dönemin aristokrat sınıfı nezdindeki prestijli konumu ile ilişkilidir. İbn Batuta, eserinde prestij meselesi olan kürkler içerisinde kakım kürkünün ayrı bir önem arz ettiğini vurgulamıştır. Aynı müellif bu konuya dair: “Hindistan’da bin dinar tutan bu kürk, İslam ülkelerinde ise iki yüz elli altın ediyordu. Samur kürkü ise bundan sonra gelen ve değeri daha az olan kürktü, dört yüz dinar civarındaydı”²⁴² ifadelerini kullanmıştır. Bahsi geçen kürklerin, büyük kısmı İdil Bulgarlarına, Burtaslar aracılığı ile

²³⁸ Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.45.

²³⁹ Şeşen, *İbn Fadlan*, s.29.

²⁴⁰ İbn Rüsteh, *Kitâbü’l-A’lâki’n-Nefîse*, s.175.

²⁴¹ Heyd, *Ticaret Tarihi*, s.72.

²⁴² Şeşen, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, s.246.

ulaşmakta idi. Burtaslar, İdil Bulgar topraklarının güneybatı tarafında yaşayan ve zamanında Hazar Kağanlığına tâbi olmuş bir halk olup, yaşadıkları topraklarda sansar ve kızıl tilki gibi hayvanlar boldu. Bu hayvanların kürkleri özellikle Araplar arasında oldukça değerli olup, yüz dinar ve üzerindeki meblağlarda satılmakta idi. Gırnati para yerine kullandıkları ve oldukça yüksek meblağlara sattıkları kürkler hakkında; “Onlar arasında pek fazla bilinmeyen eski sincap derisi ticareti yapılır ve o herhangi bir şey de kullanılmaz, kullanışlı da değildir. Onların hesabına göre on sekiz sincabın kafa derisi ve ellerinin derisi sağlam olarak bulunursa bir gümüş dirhem eder...”²⁴³ demektedir.

İdil Bulgarları, bu değerli kürkleri tedarik ederek başta Müslüman tüccarlar olmak üzere farklı toplumlara satmakta, böylelikle hem ekonomik ilişkilerini çeşitlendirmekte hem de bölgeye dışarıdan para girişi sağlamaktaydılar. Özellikle Arap ve Samani kökenli gümüş dirhemler, ticaret sayesinde Bulgar topraklarında yoğun bir biçimde dolaşıma girmiştir. Nitekim günümüzde yapılan arkeolojik kazılarda bu dönemlere ait Arap ve Samani para kalıntılarına sıkça rastlanılması, söz konusu dış ticaret ilişkilerinin kanıtlarını sunmaktadır.²⁴⁴ Nümizmatik çalışmalar aynı zamanda zikredilen topluluklar arasında uluslararası ticarete zaman zaman para avarında değişimlerin de yaşandığını göstermektedir. Örneğin, Vikinglerin, Samanilerden yalnızca yüksek kalite gümüş almak suretiyle gerçekleştirdikleri ticaretlerinde, Samanilerin bazı zamanlarda gümüş paralarda avar düşürdüğü yine arkeolojik çalışmalarda karşımıza çıkmıştır.²⁴⁵ X. asrın ikinci yarısından itibaren ise Suvar ve Bulgar kentlerinde yerel sikkelerin basılmaya başlanması İdil Bulgarlarının siyasal egemenliklerini ve ekonomik bağımsızlıklarını pekiştirdiklerinin bir göstergesi olarak

²⁴³ Ebu Hamid El Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*. haz. Fatih Sabuncu, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s.196.

²⁴⁴ Erkan Göksu, “Türklerin İslamiyeti Kabul Sürecinin Destekleyici, Kolaylaştırıcı ve Hızlandırıcı Bir Unsuru Olarak Ekonomik ve Ticari Faaliyetler”, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, *Orta Çağ'da Ticaret*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, s.23.

²⁴⁵ Mitchiner, “Viking-Islamic Trade”, s.144.

değerlendirilebilir. Gafarov'un belirttiğine göre, İdil Bulgar topraklarında X. yüzyılda madeni paralar basılıyordu. Rusya'da ise ilk madeni paralar çok daha sonraları ortaya çıkmıştır.²⁴⁶ Rusların kendi basım teknikleri geliştirememiş oldukları dönemde ağırlıklı olarak Doğu dünyasından yahut Batıdan gelen madeni paralar dolaşımda idi. Ticari ilişkilerin aksadığı dönemlerde bazı Rus beldelerinde para yerine geçen ve *Grivna* olarak adlandırılan gümüş külçeler kullanılmıştır. Bu tür madenlerin para yerine kullanımı Ruslar arasında XIV. asra kadar devam etmiştir. Aynı dönemde Rusya topraklarında henüz madeni para basımına geçilmemiş olması, Bulgarların bu konudaki öncülüğünü de göstermektedir. Ayrıca nüvizmatik veriler de yine bu bilgiyi desteklemekte ve ilk basılan paranın Almuş dönemine ait olduğunu belgelemektedir.²⁴⁷ Bu bilgiler ışığında, İdil Bulgarlarının hem ticari başarıları hem siyasal istikrarları Avrasya'da dönemin önemli bir güç unsuru olarak bulunduklarını ortaya koymaktadır. XI.-XII. asırlar arasında ise basılan paranın yanı sıra, ticari bağlantılarında kullanmak amacıyla İdil Bulgarları tarafından pirinçten yahut gümüşten imal edilen külçelerin de para yerine kullanıldığı bilinmektedir.²⁴⁸

İdil Bulgar Yöneticileri	Tam Tarihli Dirhem Sayısı	Tam Tarihsiz Dirhem Sayısı	Toplam Dirhem Sayısı	Toplam %'si
Tâlib İbn Ahmad	185	22	207	72.9
Abdullâh İbn Ahmad	16	2	18	6.3
Mu'min İbn Ahmad	22	3	25	8.8
Mu'min İbn Al-Hasan	28	5	33	11.6
İsimleri Belirsiz Yöneticiler	0	1	1	0.35
TOPLAM	251	33	284	100

Tablo-2: İdil Bulgar Yöneticilerine Ait Dirhemler²⁴⁹

²⁴⁶ Gafarov, "Ot İstokov k İstine", s.71.

²⁴⁷ Üren, "Muhayyel Hanların Gölgesinde İdil Bulgar Yükselişi", *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, C.5 S.2, 2024, s.266.

²⁴⁸ Meltem Akıncı, *İdil Bulgarlarında Ticari Hayat*, s. 37.

²⁴⁹ Kovalev, 'Official'Volga Bulgār Coins, s.195.

İdil Bulgarları, Hazarlar sonrasında bölgede elde ettikleri ticari üstünlük sayesinde Ruslar ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkinin temel nedenlerinden biri, Avrupa'nın kuzeyinden gümrük vergisi elde edebilme mücadelesi, diğeri ise Doğu'daki İslam ülkeleri ile ticaret bağlantısını yayma arzusudur.²⁵⁰ Dönemin ticari ürünleri arasında, Ruslardan temin edilen samur, sincap ve kakım gibi kürk hayvanlarının yanı sıra “nazar taşı” olarak nitelendirilen mavi seramik boncuklar da yer almakta idi. İbn Fadlan'ın aktardığına göre, bu mavi boncuklar Bulgar kadınları arasında oldukça rağbet görmektedir ve tanesi bir dirheme satılmakta idi.²⁵¹

İdil Bulgarları, Hazar Kağanlığı döneminde olduğu gibi İdil çevresinde panayırılar düzenlemişlerdir. Bu panayırılarda, farklı bölgelerden gelen tüccarlar, yanlarında getirdikleri özellikle kürk başta olmak üzere çeşitli malları satmışlardır. İbn Fadlan, onların tüccar kimliğine şahitlik etmiş olup, bölgeye ürünlerini getiren Rusların;

*“Gemiler iskeleye ulaşınca her biri bir miktar ekmek, et, soğan, süt, şarap alır; yüzü insana benzeyen, etrafında küçük suretler; bu suretlerin ardında yere dikilmiş uzun kütükler bulunan büyük bir kütüğün önüne gelir; ona secde eder. Sonra bu puta “Ey rabbim uzun yoldan geldim, yanımda şu kadar baş cariye şu kadar adet samur derisi var der.” Getirdiği ticaret mallarının hepsini sıralar.”*²⁵²

ritüelinden bahsetmiştir. Ruslar, geldikleri bölgede yalnızca İdil Bulgarları ile değil Araplarla da yoğun bir ticaret ilişkisi içerisine girmişlerdir. Bunun en iyi kanıtı Rusya'da bulunan Arap menşeli sikkeleridir.²⁵³ İdil Nehri aracılığı ile bölgeye gelen Rus tüccarların, burada sattıkları kürklerle Araplardan gümüş sikkeler aldıkları bilinmektedir.²⁵⁴ Araplara sattıkları ürünler karşılığında onlardan altın ve gümüş paralar aldıkları ancak bunları kemerlerine ve kuşaklarına bir süs ürünü gibi bağladıkları da bilinmektedir.²⁵⁵ VII-X. asırlar

²⁵⁰ Koç, “İdil Bulgarlarında Ticaret”, s.54.

²⁵¹ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.38.

²⁵² Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.39.

²⁵³ Heyd, *Ticaret Tarihi*, s.78.

²⁵⁴ Hartley, *The Volga*, s.18.

²⁵⁵ İbn Rüsteh. *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse*, s.179.

arasında İdil boyunca, İskandinavya'nın doğu sahillerine ve Gotland Adası'na kadar uzanan bölgelerde bulunan Arap dirhemleri, Slavların, Müslümanlar ile olan yoğun ticari faaliyetlerinin bir başka göstergesidir. Özellikle Gotland ve Öland adalarında bulunana İslam ve Rus sikkeleri, bu adaların Baltık bölgesi ve İskandinavya arasında önemli bir ticaret köprüsü işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.²⁵⁶ Yalnızca Gotland Adası'nda İdil Bulgarlarına ait paralarının yer aldığı 16 gömüt tespit edilmiştir.²⁵⁷ Bu paraların belli bir merkezde yoğunlaşmaları Vikinglerin, Kürk Yolu ticaret ağının toplandığı merkezde aktif ve düzenli bir ticaret hayatının olduğunu ve paraların onların taşımacılığı ile bölgeye geldiği çıkarımını sağlamaktadır.²⁵⁸

Kuzey Avrupa Rusya'sında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bulunan mezarların içerisinde gümüş paralar tespit edilmiş olup bunların Hazarlardan ve İran'dan geldiği saptanmıştır.²⁵⁹ 2001 yılında Tataristan Cumhuriyeti sınırlarında, X-XI. asırlardan kalma paralar bulunmuş olup, bu paraların dağılımı; “Mamuniler (Abu-l Hasan Ali İbni Mamun- 265 adet), Ziyariler (Merdavic b. Ziyar- 149 adet), Büveyhiler (39), Samaniler (4), Simcuriler (13), Karahanlılar (3)”²⁶⁰ şeklindedir. İdil Nehir yatağı, Özi Nehri ve kıyı bölgeleri ile Baltık Denizi ve Finlandiya Körfezi'ne uzanan alanlarda yoğun şekilde Arap ve Bizans sikkelerine de rastlanmıştır.²⁶¹ Bu bulgular, bölgedeki İslam ve Bizans menşeli ticari etkinliğin yaygınlığının delilleridir.

Arapların bölgedeki yoğun ticaretinin yanı sıra, Bizans İmparatorluğu ile Slavlar arasındaki ticaret ilişkileri de erken dönemlerden itibaren dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Slavlar ve İskandinavlar tarafından Bizans ile sürdürülen ticari faaliyetler önemli bir yer tutmaktadır. 911 senesinde Bizans

²⁵⁶ Heyd, *Ticaret Tarihi*, s.65.

²⁵⁷ Koç, “İdil Bulgarlarında Ticaret”, s. 41.

²⁵⁸ Mitchiner, “Viking-Islamic Trade”, s.140.

²⁵⁹ Hartley, *The Volga*, s.18.

²⁶⁰ Akıncı, *İdil Bulgarlarında Ticari Hayat*, s.40. Bknz. E. A. “Zametka po numizmatike prikaspiyskih gosudarstv rubeja X-XI vv. (Samandı, Simcurılı, Buidi, Ziyaridı)”, K. A. Rudenko (Otv. Red.), *Drevnosti Povoljya Epoha Srednevekovya*, Kazan,2005, s. 31-42.

²⁶¹ Heyd, *Ticaret Tarihi*, s.65.

ile Ruslar arasında imzalanan ilk barış ve ticaret antlaşmasıyla, Rus tüccarlara mallarını Bizans topraklarına vergi ödemeksizin sokma hakkı tanımıştır. Bu antlaşmadan önce ise Rus tüccarların Bizans mülküne getirdikleri mallar üzerinden % 10 oranında vergi ödemeleri gerekmekte idi.²⁶²

İdil Bulgarlarının bölgedeki ticaret güçleri XIII. asırda Moğol istilasına değin devam etmiştir. Avrasya'nın büyük bir bölümünü fethederek bölgede kendi siyasi ve iktisadi dönüşümünü başlatan Moğollar, buradaki ticaret yollarını da kendi yönetimleri altına almıştı. Peçenekler ile Kuman/Kıpçaklar gibi bazı Türk boylarının ticaret yolları üzerinde gerçekleştirdikleri baskınlar, tüccarlara yönelik yağma faaliyetleri, zaman zaman bölgede ciddi bir güvenlik zaafına yol açmıştır. Bu bağlamda, Moğolların söz konusu coğrafyada hâkimiyet kurmaları, özellikle tüccar sınıf açısından bir tür kurtuluş olarak görülmüştür. Nitekim bu durum, tarihsel süreçte “Hazar Barışı” olarak anılan döneme benzer şekilde, “Moğol Barışı” *Pax Mongolica* adıyla literatürde yer edinmiştir. Bu dönemde, Moğollar takas esasına dayanan bir ekonomi politikası benimsemiş ancak zamanla bu sistemde çeşitli dönüşümler yaşanmıştır. Ögeday döneminde gelişim göstermeye başlayan Moğol ekonomisi ile tüccar sınıf bölgede daha büyük bir yoğunluk kazanmış ve para olgusu Moğollar arasında daha sık kullanılmaya başlanmıştır.

Moğol İmparatorluğunun gelişimini sürdürdüğü dönemlerde ticaret ile ilgilenmek isteyen kimseler teşvik edilerek, bu kimselere para tahsis edilmiştir. Bunun başlıca sebebi topraklarında ticaret aracılığı ile para giriş çıkışının sağlanmasının istenmesidir. Buna karşılık özellikle XIII. asırda Venedikli ve Cenevizli tacirler başta olmak üzere çok sayıda Avrupalı din adamı ve tüccarın bölgeye geldiğini görmekteyiz. Kubilay Han zamanında bölgeye gelen ve oldukça popüler olan Marco Polo da bunlar arasındadır. Bölgenin ticaret ağına, vergilendirme ve para politikalarına dair detaylı notları seyahatnamesinde aktaran Marco Polo, Moğol dönemi paralarından bahsederken; *Gelsus* adını verdikleri, ipek böceğinden elde edilen siyah bir kâğıt üretiminden bahsetmektedir. Bahsetmekte olduğu bu özel kâğıt, Kubilay Han'ın mührünü üzerinde taşıyıp, hüküm sürdüğü her yerde para

²⁶² Heyd, *Ticaret Tarihi*, s.78.

niteliği taşıması ile dikkat çekmektedir. Tüccarlar, bu dönemde Moğol topraklarında ticaret yapabilmek için altın ve gümüş gibi değerli taşlarını bu kağıtlarla değiştirmek zorunda olup tüm ticaret bu kâğıt paralar üzerinden ilerlemektedir.²⁶³ Ayrıca Güyük Han dönemine gelinceye kadar farklı alanlardan kimselere hükümdar tarafından verilen “Payza” yahut Moğolca adı ile “Gerege” Kubilay döneminde tüccar sınıfından kimselere de verilen önemli bir geçiş kartını temsil etmektedir. Gerege adı verilen tabletler, kaplan başlı altın, altın kaplama gümüş, gümüş ve ahşap tabletler olmak üzere farklılıklar gösteriyordu. Han emri olarak kabul edildiğinden ötürü, taşıyan kişiye saygı gösterilmesi beklenirdi.²⁶⁴

Moğolların, Karadeniz ticaretinde asıl söz sahibi oldukları dönem ise hiç şüphesiz Altın Orda Hanlığı günlerinde olmuştur. Zamanında İdil Bulgarlarına ait olan topraklarında, ticaretin getirdiği artış neticesinde ilk sikkelerini bastırmışlardır.²⁶⁵ Sikkelerin kullanımının yaygınlık kazanmasına kadar Rubruk ve Carpinili Johannes gibi batılı seyyahlar, Moğolların önceki Hazar Kağanlığı ve İdil Bulgar Devleti’nde olduğu gibi kürklerle vergi toplandığı gördüklerini belirtmişlerdir. Johannes, seyahatnamesinde bu vergilendirmede toplanan kürkleri şu şekilde sıralamaktadır; ; Beyaz ayı kürkü, siyah kunduz kürkü, siyah samur kürkü, Rusların *dorcori* olarak adlandırdıkları bir hayvanın siyah kürkü ve siyah tilki kürküdür. Ayrıca belirtilen vergileri vermeyenler ağır cezalara maruz bırakılmaktadır.²⁶⁶ Özellikle Rusya gibi paranın daha geç basıldığı yerlerden alınan bu kürkler oldukça anlaşılabilir olmakla beraber bölgenin ticaret unsurunun büyük bir değişikliğe uğramadığı ve önemini koruduğu da göstermektedir.

Altın Orda Hanlığında gümrük ve ticaret vergilerinin düştüğü ve dış ticaretin gelişmesinde önemli adımlar atıldığı görülmektedir. *Tamga* adını

²⁶³ Polo, *Harikalar Kitabı*, s.212.

²⁶⁴ Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, İstanbul: Kronik Kitap, 2023, s.196.

²⁶⁵ Vadim Leonidoviç Egorov, *Altın Orda’nın Tarihi Coğrafyası*, çev. Alihan Büyükçolak, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022, s.136.

²⁶⁶ Plano Carpinili Johannes, *Moğolların Tarihi*, ss.83-84.

verdikleri, gümrük vergisi pazarlardan elde ettikleri kazancın sermayesini oluşturmuştur. Ögeday Kağan'ın iktidarı (1229) ile başlayan ticaret ve vergilendirme düzenlemeleri, Güyük'ün iktidarı döneminde (1246-1248) devam ettirilse dahi Möngke Kağan dönemine (1251-1259) kadar belli bir sistem altında işleyememiştir. Yeni kurumlar kurmak yerine var olan kurumların ıslahı için çalışmalar yapılmıştır. Möngke döneminde ticaretteki fahiş fiyat arttırmaların önüne geçmek maksadı ile önlemler alınmış, bir nevi günümüz ticaret kredisine benzer kredi birlikleri kurularak; bozkırın, İran ve Çin medeniyetlerinin vergi sistemlerinin karışık biçimde uygulandığı görülmüştür. Bu dönemde *kubçur* vergisi düzenlemeye alınmıştır. Göçebelerin her yüz hayvanından birinin vergi olarak verilmesini, yüzden az hayvanı olanlardan vergi alınmayacağını belirten yeni düzenlemelerde bulunulmuştur. Ödeme araçları bu dönemde bir istikrara bağlanmış, ipek ve gümüş birer ödeme aracı olarak kabul edilirken, 1253'ten itibaren kâğıt paraların kullanımına başlanmıştır. Paranın, ipeğin, gümüş ve altın sikkelerin kullanılmadığı kimseler ile ilişkilerinde ise kürk, ödeme aracı olarak kabul görmüş ve Rus knezlikleri ile genelde kürk ödemesi kabul edilmiştir. Her türlü ürüne uygulanan bir satış vergisi olarak *tamgalar* bu dönemde yüzde 5 ila yüzde 10 arasında alınmaya devam etse de sistem genişletilmiştir.²⁶⁷

Altın Orda Hanlığı'nda Özbek Han (1313-1341) döneminde hanlığın ticaret usulleri revize edilerek, ticaret dünyasında önemli bir yer edinilmiştir. Tüccarların ilgisi, düşük vergiler ve kendilerine tanınan imtiyazlardan kaynaklanıyordu nitekim Karadeniz'in kuzeyinde gümrük vergisi ayarlamaları ürünün fiyatının % 3'ü gibi bir hesaplama ile tahsil edilmiştir.²⁶⁸ Ayrıca mallarını bölgede satamamaları karşılığında herhangi bir vergiden de muaf tutulacaklarının teyit edilmesi büyük bir kolaylık sağlıyordu. Toktamış Han (1379-1390) döneminde, ulusun bütün topraklarında para ve vergilendirme sistemi standart altına alınmış olup ticaretin daha aktif bir biçimde yapılması sağlanmıştır.²⁶⁹ Bunun dışında “baş vergisi” olarak ifade

²⁶⁷ May, *Moğol İmparatorluğu*, ss.230-231.

²⁶⁸ Özcan, *Moğol- Rus İlişkileri*, s.424.

²⁶⁹ Kalan, “Kuzey İpek Yolu”, s.58.

edilen ve Moğolların başlıca gelir kaynaklarından birisini oluşturan bir ödeme öne çıkmıştır. Bu ödeme “zenginlerden yedi dinar, fakirlerden bir dinar”²⁷⁰ şeklinde toplanmıştır. Netice itibariyle Altın Orda Hanlığı döneminde Kürk Yolu ticaretinde izlenmiş olan ticari vergilendirme politikaları ile bölgede istikrarlı ekonomi ve kültürel anlamda bir yükseliş meydana gelmiştir.

²⁷⁰ Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, s.416.

SONUÇ

Kürk Yolu gerek Türk tarihi gerekse dünya tarihi açısından İpek Yolu'ndan sonra en önemli antik ticaret yollarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kürk Yolu ticareti oldukça kadim dönemlerden itibaren var olmakla birlikte bilhassa Doğu Avrupa sahasını yurt tutan Türklerin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel tarihlerinde hayati bir yer teşkil etmiştir. Doğu Avrupa'ya gerçekleşen göçler neticesinde birçok Türk topluluğu, bu yol vasıtasıyla bölgede ticaret hayatının onlara getirdiği ekonomik refahtan faydalanmayı bilmişlerdir.

Kürk Yolu'nun canlı ve dinamik yapısının temelinde, öncelikli olarak ekonomik işlevselliğinin bulunduğu güzergâhı yatmaktadır. Bu güzergâh Doğu Avrupa'daki pek çok toplum için vazgeçilmez bir gelir kaynağını temsil etmektedir. Yerel ekonomilerin sürekliliği ve siyasal istikrar büyük oranda bölgenin ticaretten elde ettiği gelire dayanmaktadır. Bu durum Kürk Yolu hattında Türklerin yerleşik hayata geçerek, şehirleşme faaliyetlerine girişmesinin temel sebeplerinden birisidir. Hazar Denizi'nin kuzeyi, İdil Nehri ve Kama boyları Hazar Kağanlığı ve Bulgar Türklerinden itibaren önemli Türk kentlerinin yükseldiği yerleşim yerleri olmuştur. Hazar Denizi çevresinden, Karadeniz'in kuzey sahillerine kadar uzanan Kürk Yolu hattı, Türk tarihi açısından ticaretin de etkisi ile en yoğun bir etkileşimi de beraberinde getirmiştir. Kürk Yolu, adını; temel ticari metası olan kürkten almıştır. Avcılık ve hayvancılık ile geçinen bozkır halkları, kuzey ormanlık alanlarından elde ettikleri samur, sincap, sansar, tilki ve kunduz gibi hayvan kürklerinin ticaretinden büyük gelir elde etmişlerdir.

Türkler, ticari gelirlerinin büyük bir kısmını Bizans İmparatorluğu ve Müslüman ülkeleri ile gerçekleştirdikleri ticaretten elde etmişlerdir. Kürkün bu ülkelerdeki statü belirlenmesinde oynadığı etkin rol, Kürk Yolu ticaretinde herhangi bir hakimiyetleri olmamasına rağmen ticaretin ve yolun işleyişinde paydaş olmalarını sağlamıştır. VIII. asırdan itibaren Akdeniz ticaretine yön vererek, Bizans'ı zor durumda bırakan Sasani ve Arap üstünlüğüne karşı, Bizans İmparatorluğu başta olmak üzere Batı dünyası yeni ticari rotalar bulmaya yöneltmiştir. Karadeniz ticareti de Akdeniz'in bir alternatifi olarak tercih edilerek kullanılmaya başlanmıştır. Bu tercih doğrultusunda

Karadeniz'e bağlantısı olan, lüks Doğu ürünlerinin temin edilebileceği Kürk Yolu ticareti Bizans ve Batı Avrupa için başlamıştır. Bu ticari ilişkileri bir süre sonra sosyo-kültürel ve siyasi çıkarları doğrultusunda yönetmek isteyen Bizans, misyonerlik faaliyetlerine başlamış ve ticaretin güç dengelerinde önemli roller oynamıştır. Bölgenin en büyük alıcılarından birisi olmasından ötürü kürk onlar için yalnızca bir ticari meta görevi görmemiş, aristokrat kesime siyasi bir güç ve ruhani karakter kazandırmıştır. Bu durumda Ortodoksluk inancının Doğu Avrupa'daki halklar üzerinde etki etmesini sağlayan önemli bir unsur haline gelmiştir. Özellikle Rus toplumu ile geliştirdikleri ticaret neticesinde kürkün işlenmesi konusunda zanaatkârlığın geliştiği gözlemlenmiştir. Rus toplumunu derinden etkileyen Bizans ile gerçekleştirilen kürk ticareti onların ekonomik ve siyasal anlamdaki gelişimlerine katkı sağladığı görülmüş ve zamanla Kiev gibi Rus şehirleri kürk ticaretinin merkezi halini almıştır. İlerleyen dönemde Bizans kültür dairesi altına girerek, Ortodoksluğu benimsemeleri de bu ilişkilerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

IX. asırda Abbâsîler ile yükselişe geçen İslam fetihleri, Arapların ticarete daha geniş bir arenada görülmelerini sağlamıştır. Doğu Avrupa sahasında Bizans İmparatorluğuyla beraber kürk ticaretinin en aktif kişileri Müslüman Araplar olmuştur. Kürk onlar için bir statü görevi gördüğünden oldukça değerli bulunmuş, lüks ürünlerinin başında gelmiştir. Türkler ile kurdukları sıkı ticaret ilişkileri zaman içerisinde siyasi ve dini boyuttaki temasların şekillenmesine yardımcı olmuştur. Hazar-Arap savaşlarının yaşandığı dönemde dahi ticaretin sorunsuz ilerlemesi başta siyaseti geri plana attıklarını gösterse de Hazarlardan sonra Kürk Yolu hakimiyetinde en güçlü Türk devleti olan İdil Bulgarlarının, ülkelerine gelen Müslüman tacirlerinde etkisi ile İslamiyet inancını benimsemelerinde büyük rol oynamışlardır. Aynı şekilde, İslam müelliflerinin Hazar Kağanlığı, İdil Bulgarları ve Slav/Rus toplulukları başta olmak üzere, bölgede gerçekleşen ticaretin detaylarını aktarmaları, bölgenin sosyo-kültürel hayatının çok yönlü irdelenebilmesine vesile olmuştur.

Türk halklarının egemenliğinde asırlar boyunca gelişmiş olup, İpek Yolu'ndan sonra Türkistan, Doğu Avrupa topraklarında en sık kullanılan ve

işleyen yol olan Kürk Yolu en parlak dönemlerini Hazar Kağanlığı ve birkaç asır sonrasında Moğol İmparatorluğu döneminde yaşamıştır. Hazarlar, yerleştikleri ve egemenlik kurdukları coğrafya itibarıyla, kendi dönemlerinin önemli ticaret yolları üzerinde hâkimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, onların ticari- devlet temelli bir siyasi yönetim geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda Hazarlar ekonomik gelir-gider dengelerini, çevre halklarla yürüttükleri siyasetlerini, kendilerine tâbi olan halklarla kurdukları ilişkilerini ve diğer devletlere yönelik politikalarını ticarete dayandırmışlardır. Kağanlık bünyesinde karşılaştığımız farklı inançlar ve farklı etnik kökenli toplumların bir arada tutulmasında ve huzur ortamının tesis edilmesinde, *Pax Khaziraca* olarak isimlendirilen sürecin büyük rolü vardır. Hazarların bu politikası daha sonraki evrelerde bölge hâkimiyetini ele alacak diğer halkların ticari siyasetlerine de yön vermiştir. Ülkelerine gelen yahut kontrolleri altındaki ticaret rotalarını kullanan tüccarlar ve taşınan mallardan aldıkları vergileri yine güvenlik başta olmak üzere ticaretin devamlılığı için çeşitli girişimlerde kullanmışlardır. Aradan geçen neredeyse 300 yılın ardından aynı barış dönemi bu sefer Moğollarda, Altın Orda Hanlığı ile *Pax Mongolica* adı altında yaşatılmıştır. Doğu Avrupa’da kürk ticaretinin daha kurumsal bir yapıya büründüğü bu dönemde, Altın Orda’nın uygulamakta olduğu vergilendirme sistemleri, ticaret yolları üzerinde aldıkları önlemler, tüccar ve seyyahlara gösterdikleri önem, ticaret yolu üzerindeki denetimler ticaret ağında güven ortamı oluşturmuştur. Kurulan bu barış ve güven ortamı sayesinde ticaret yoğun ve aktif bir ivme kazanmıştır. Kürk Yolu bu dönemde ticaretin yanı sıra Moğolların tanıdığı inanç özgürlüğü sayesinde din ve kültür taşımacılığını da devam ettirmiştir.

Karadeniz’in kuzeyinde, Doğu Avrupa Kürk Yolu ticaretinde Hazarlarla birlikte en aktif Türk topluluklarından biri İdil Bulgarları olmuştur. Hazarların zayıflamasını bir fırsat olarak değerlendiren ve doğu-batı eksenli ticarete oldukça önemli bir figür olan İdil Bulgarları özellikle İslamiyet’in kabulü ile Türk tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptirler. Halifeden almış oldukları desteğin de etkisi ile Hazar Kağanlığının yıkılması sonrasında İdil hattı boyunca kürk ticaretine yön vermişler, Karadeniz limanlarındaki faaliyetlerini arttırmışlardır. Ticaret ve din tercihleri onların sosyo-kültürel

hayatlarında da oldukça değişiklik yaratmış, İbn Fadlan gibi çok sayıda İslam müellifi eserlerinde sıklıkla Bulgar ülkesinden bahsederken bölgenin değişen yapısından ve Bulgarların durumundan bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler yalnızca ekonomik değil aynı zamanda dini, siyasi ve kültürel anlamda nasıl bir hayat sürdüklerini görmemiz bakımından oldukça değerlidir. İdil Bulgarlarının uzunca bir süre elinde tuttuğu bölge ticareti, göçlerle gelen Peçenek ve Kuman/Kıpçak gibi bozkırlı Türk halkları ile mücadele neticesinde sekteye uğramıştır.

Esasen Hazar Kağanlığı döneminden beri bölgede varlığını koruyan Peçenekler, her ne kadar yerleşik yaşama geçmemiş olsalar dahi ticaret yolları üzerinde yaptıkları akınlar ile ticaret ağında söz sahibi olmuşlardır. Kürk Yolu üzerindeki geçişleri kontrolleri altına alarak, tüccarlardan geçiş vergisi talep etmişlerdir. Keza aynı şekilde Kuman/Kıpçaklar da benzer bir yöntem izleyerek, ticaret yolları üzerinden büyük kazançlar temin etmişlerdir.

Kürk Yolu VII. asırdan XIII. asra kadar yaklaşık altı asır boyunca yalnızca ticari metaların değil dini inançların, fikirlerin de taşındığı; siyasi ilişkilerin ve kültürel etkileşimlerin yoğun bir şekilde yaşandığı bir güzergâh olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizans İmparatorluğu, İslam alemi, Slav ve Rus topluluklarının da dâhil olduğu Kürk Yolu ticareti oldukça geniş çaplı, uluslararası bir ticaret arenasını teşkil etmiştir. İskandinavya topraklarında yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen İslam sikkelerinin Kürk Yolu aracılığı ile Hazar çevresinden Vikingler vasıtasıyla buralara taşındığı düşünülmektedir. Bu durum oldukça gelişmiş bir ticaret ağının varlığını kanıtlar niteliktedir. Hat boyunca İslam sikkeleri haricinde Rus topraklarında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ortaya çıkarıldığı gibi İdil Bulgarlarının da kendi adlarına bastırdıkları paralar mevcuttur. Bu da bölgedeki Türk topluluklarının hakimiyet anlayışlarından teknik gelişimlerine kadar çok yönlü bir şekilde değerlendirilmelerine olanak sunmaktadır.

Kürk Yolu ticareti, bölgede sağladığı uluslararası etkileşimlerin yanında dünya tarihi bağlamında oldukça önemli gelişmelere de neden olmuştur. Tarihî kaynaklar özelinde değerlendirdiğimizde, Orta Çağ'da İslam coğrafyacılığının gelişiminde; Müslüman Arapların ilim konusuna verdikleri önem ve bu doğrultuda gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerinin katkısı

kesindir. Bunun yanında, Orta Çağ'da İslam coğrafyacılarının bilhassa haritacılık noktasında bilgilerinin çoğalmasında ticaretin etkin bir rolü vardır. Dünyanın çeşitli bölgelerine ziyaretlerde bulunan tüccarlardan elde ettikleri bilgiler, Onların bu eserleri hazırlarken en önemli müracaat kaynakları olmuştur. Bazı coğrafyacı yahut tarihçilerin zikrettikleri bölgeleri görmedikleri ancak oralardan gelen bilgilerle eserlerini inşa ettikleri bilinmektedir.

Kürk Yolunun Türklerin hayatında oldukça önemli olan bir diğer tesiri de Doğu Avrupa coğrafyasındaki şehirleşme hareketlerini hızlandırmasıdır. Özellikle Hazar ve Bulgarlar, yola hakim olabilmek, tüccarlar için gerekli pazarlar kurabilmek adına bölgede önemli şehirlerin öncülüğünü üstlenmişlerdir. Bu şehirler yalnızca kendi dönemlerinin canlı merkezleri olmakla kalmayarak çeşitli kaynaklarda 'Büyük' gibi sıfatlarla da anılmışlardır. Bu anlamda Rus kaynakları, Türklerin sahip oldukları şehirlerle Rus şehirlerini zaman zaman kıyaslamaktadır. İsimleri çeşitli tarih kaynaklarına nakşedilen bu Türk kentleri aynı zamanda hem ticaretim hem de Türklerin yönetim anlayışı gereğince çeşitli inançların mabetlerine de ev sahipliği yapmıştır.

Kürk Yolu'nun uzunca bir müddet Türk kontrolünde kalmasının ardından yolun Ruslar tarafından daha aktif bir şekilde kullanılmaya başlanması ve Rusların nehir yolları üzerinden bozkıra doğru ilerleyişi Türkistan'ın işgal çağının önünü açan nedenlerden biri olarak görülmektedir. Vaktiyle Türkistan sahası ve doğuda kalan topraklar hakkında oldukça sınırlı malumata sahip olan Ruslar, Türk devlet ve hanlıklarının zayıflaması neticesinde önce bu ticaret hattına, nehir yollarına ve nihayetinde Türkistan topraklarına açılmışlardır.

KAYNAKÇA

- ABEŞİ, Hasan Ata. *Türk Kavimler Tarihi*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- AKAR, Ali. *Bilge Kağan Yazıtı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2024.
- AKINCI, Meltem. *İdil Bulgarlarında Ticari Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2017, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 489049).
- ALLSEN, Thomas T. “Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar”, çev. Altay Tayfun Özcan, haz. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- ARGUNŞAH, Mustafa ve GÜNER, Galip. *Codex Cumanicus*, Ankara: TDK, 2022.
- ARTAMONOV, Mihail. İ. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- AYDIN, Hatice. *Theophanes Confessor’ün Kroniğinde Türkler: 284-813*, İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, der. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- BARTHOLD, Vasiliy, Vladimiroviç. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, haz. Kazım Yaşar Koprman ve İsmail Aka, Ankara: TTK, 2017.
- BEAZLEY, C. RAYMOND. “MEDIÆVAL TRADE AND TRADE ROUTES.” *The Geographical Teacher* Vol.2, No. 3, October 1903, pp. 114–21.
- BEAZLEY, C. Raymond. “Mediaeval Trade and Trade Routes,” *The Geographical Teacher* Vol.2, No.3, October 1903, pp.114-121.

BECKWITH, Christopher I. *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Bugüne Dünya Tarihinde Avrasya*, çev. Sinan Akbaytürk, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.

BOZKURT, Nebi. "İpek Yolu". DİA, C.22, ss. 369-373.

BURY, Jhon B. "The Bulgarian Treaty of AD 814, and the Great Fence of Thrace", *The English Historical Review*, Vol. 25, Issue.98, 1910, ss. 276-287.

CEYHAN, Hasan. *Peçenek ve Kuman Kıpçaklarla Rusların Siyasi İlişkileri (10-13. YY)*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2020, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 645288).

CHRISTIAN, David. "Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History", *Journal of World History*, 2000.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. "Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)." *Tarih Dergisi*, S.34, 1984, ss.73-80.

DEVLET, Nadir, *İpek Yolu*, Ankara: TTK, 1999.

DROBNY, Jaroslav, "Etnonim ve Toponim Arasında Kumanlar ve Kıpçaklar". Çev. Ebru Emine Oğuz. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*. C.IV. S.I, 2020, ss. 155-166.

DUALI, Şir Muhammed, "Paganizmden Hristiyanlığa Rusların Din Değiştirme Nedenleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 2013, ss.59-74.

DUNLOP, D. M. *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara: TTK, 2019.

EBU HAMİD EL GİRNÂTÎ, *Girnâti Seyahatnamesi*. haz. Fatih Sabuncu, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

EGOROV, Vadim Leonidoviç. *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XVI. Asırlar)*, çev. Alihan Büyükçolak, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

EL-İDRİSİ. *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.

ER Furkan. *Moğol Hâkimiyetine Kadar Kafkasya'da Kuman-Kıpçak Varlığı* Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2022, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 912866).

ERİNÇ, Sırrı. "Hazar Denizi", İstanbul: DİA, C.17, ss.108-109.

EROĞLU, Engin. "6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 8(15), 2018, ss. 419-428.

FAIRBANK, John K. *The Cambridge History of China, Volume 1: The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, Cambridge University Press, 2008.

FEHER, Geza. *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1984.

FRANKOPAN Peter. *İpek Yolu: Alternatif Dünya Tarihi*, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.

FRYE, Richard N. "Byzantine and Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.26, 1972, pp.263-269.

GADJIEV, Murtazali. "On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex." *Iran & the Caucasus*, Vol.12, No.1, 2008, pp.1-15

- GAFAROV, I.A. "Ot İstokov k İstine: İstoriya Voljskoy Bulgarii i Kazanskogo Khanstva na Perekrestke Mneniy." *Kazan: İdel*, 2012.
- GOLDEN, Peter B. *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taşkın, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- GOLDEN, Peter B. *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- GOLDEN, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Neşriyat., 2018.
- GÖKBEL, Ahmet. "Kıpçaklar ve Kumanlar", *Türkler*, C.2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.729-756.
- GÖKSU, Erkan. "Türklerin İslamiyeti Kabul Sürecinin Destekleyici, Kolaylaştırıcı ve Hızlandırıcı Bir Unsuru Olarak Ekonomik ve Ticari Faaliyetler", ed. Tolgahan Karaimamoğlu, *Orta Çağ'da Ticaret*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, ss.11-38.
- GROUSSET, Rene. *Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur.*, çev. Halil İnalıcık, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- GUMILEV, Lev Nikolayeviç. *Avrasya'dan Makaleler- I*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- HARTLEY, Janet M. *The Volga: A History Of Russia's Greatest River*, Yale University Press New Haven and London, 2021.
- HERODOTOS, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017.
- HEYD, Wilhelm. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

HİLAL, Adil. *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.

İBN BATUTA, *İbn Batuta Seyahatnamesi: Tuhfetü'n, Nuzzar fî Garaibi'l-Emsar ve Acaibi'l-Esfar*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2024.

İBN FAKÎH EL-HEMEDÂNÎ. “Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân”, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîh el-Hemedânî, Kudame. b Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal*. der. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, ss.193-243.

İBN HAVKAL. “Kitâbü'l-Mesâli Ve'l-Memâlik”, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîh el-Hemedânî, Kudame. b Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal*, ed. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, ss.289-439.

İBN HURDÂZBÎH. *Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İBN RÜSTEH. “Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise”, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîh el-Hemedânî, Kudame. b Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal*, ed. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, ss.157-190.

İSTAHRÎ. *Ülkelerin Yolları, İstahrî*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020.

KAFESOĞLU, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

KALAN, Ekrem. “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları”, *Avrasya Etüdleri*, C.45, S.1, 2014, ss. 43-62.

KAR, Aykut. “İpek Yolu’nun Türk Dünyası Ülkelerine Geçmişten Günümüze Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.2, 2017 Haziran, ss. 3-8.

KARABIYIK, Şeyda Nur. *IX-X. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale 2020, Yüksek Öğrenim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 634438).

KARAGÖZ Selim ve YILDIRIM Mustafa. “İslam Kaynakları Işığında IX-XI. Yüzyıllarda Doğu Avrupa ve Kafkasya’da Siyasi Ve Ticari Dinamikler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 9. Dr. Selma Pehlivan’a Armağan, Aralık 2024, ss.2050-2082.

KARATAY, Osman ve DURANLI Muvaffak. “Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu”, *Bilig*, S.64 Haziran, 2013, ss.199-230.

KARATAY, Osman. “Hazarlar”, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, ss.335-407.

KARATAY, Osman. “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenzie Mektubu”, *Karadeniz Araştırmaları*. (18), 2008, ss.1-17.

KARATAY, Osman. “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, ss.273-294.

KAŞGARLI MAHMUD. *Divanu Lugati’t-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun- Ziya Akkoyunlu, Ankara: TDK, 2020.

KAYAPINAR, Ayşe. “Tuna Bulgar Devleti (679-1018)”, *Türkler*. C.2./630-640, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- KELLER, C. “Furs, Fish, and Ivory: Medieval Norsemen at the Arctic Fringe”, *Journal of the North Atlantic*, 3(1), 2010, ss.1-23.
- KEMALOĞLU, İlyas. “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. İlyas Kemaloğlu ve Hayrunnisa Alan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020, ss.29-67.
- KEMALOĞLU, İlyas. “Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları. *İpek Yolu*. İstanbul: TKHV Yayınları, 2015, ss.363-378.
- KOÇ, Dinçer. “İdil Bulgarları”, ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, ss.295-333.
- KOÇ, Dinçer. “İdil Bulgarlarında Ticaret”, ed. Tolgahan Karaimamoğlu, *Orta Çağ'da Ticaret*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, ss.39-66.
- KOÇ, Dinçer. *İdil Bulgarları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- KORYAKOVA, Ludmila & EPİMAKHOV, Andrej. *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*, Cambridge University Press, 2007.
- KOVALEV, Roman K. “Commerce and caravan routes along the Northern Silk Road (sixth-ninth centuries), Part I: The Western Sector”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 2005, ss.55-105.
- KOVALEV, Roman K. “Dirham Mint Output of Sāmānid Samarqand and Its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th Century).” *Histoire & Mesure*, Vol. 17, No. 3/4, 2002, pp.197-216.
- KOVALEV, Roman K. “The Infrastructure of the Northern Part of the Fur Road Between the Middle Volga and the East During the Middle Ages”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11, 2001, ss.2000-2001.

KURAT, Akdes Nimet. *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: TTK, 2019.

KURAT, Akdes Nimet. *Peçenekler*, Ankara: TTK, 2016.

KURAT, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

LIGETI, Louis. *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: TTK, 1986.

LİU MAU-TSAİ. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

MARTİN, Janet. "The Land of Darkness and the Golden Horde. The Fur Trade Under the Mongols XIII-XIVth Centuries", *Cahiers Du Monde Russe Et Soviétique*, 1978, ss.401-421.

MARTİN, Janet. *Treasure of the Land of Darkness*, Cambridge University Press, 2008.

MAY, Timothy. *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, İstanbul: Kronik Kitap, 2023.

MES'ÛDÎ. *Murûc ez-Zeheb: Altın Bozkırlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

MICHAILIDIS, Melanie. "Samanid Silver and Trade along the Fur Route", *Medieval Encounters*, Vol.18, No. 4-5, 2012, pp. 315-338.

MİTCHİNER, Michael. "Evidence for Viking-Islamic Trade Provided by Samanid Silver Coinage." *East and West*, Vol.37, No. 1/4, 1987, ss.139–150.

MUKADDESÎ. *İslâm Coğrafyası: Ahsenü't-Takâsim*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

NÉMETH, Gyula. *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest 1930.

NOONAN, Thomas S., "The Silk Road and the Fur Road: Central Asian Trade with Northern Russia in the 6th-7th Centuries," in *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe*, edited by Csánád Bálint [Varia Archaeologica Hungaria, Bd. IX] (Vienna: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, 2000), pp.285-301.

NOONAN, Thomas S., "Did the Khazars Possess a Monetary Economy? An Analysis of The Numismatic Evidence", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 2, 1982, pp. 219-267.

NOONAN, Thomas S., "Fluctuations in Islamic Trade With Eastern Europe During the Viking Age", *Harvard Ukrainian Studies*, 16(3/4), 1992, pp.237-259.

NOONAN, Thomas S., "Why the Vikings First Came to Russia." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Vol.34, No. 3, 1986, ss.321–348.

ORKUN, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK, 2019.

OSTROGORSKY, George. *Bizans Devlet Tarihi*, Ankara: TTK, 2019.

ÖZCAN, Altay Tayfun. *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

PLANO CARPINI, Johannes. *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

PLANO CARPINILI, Johannes. *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

PORPHYROGENITUS, Constantine. *De Administrando Imperio*, çev. Gyula Moravicsik ve Romilly J. H. Jenkins, (Vol. 1). Dumbarton Oaks, 1967.

PRİTSAK, Omeljan. “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri.” çev. Osman Karatay. *Türkler*. C.2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, [509-521], 882-901.

PROKOPIUS, *Bizans’ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2001.

RÁSONYI, László. *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

ROUX, Jean Paul. *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014.

ROUX, Jean Paul. *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan, İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.

RUBRUK, Wilhelm V. *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat 13. Yüzyılda İstanbul’dan Karakurum’a Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

SAFRAN, Mustafa. “Kuman/Kıpçaklar”, *Türkler*. C.2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.[785-792], 1384-1397.

SAYYID Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, C.8. 1993, ss. 50-62.

ŞAHİN, Tahir. “İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (67), 2020, ss.71-97.

ŞEŞEN, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.

ŞEŞEN, Ramazan. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.

- TAKACS, B. Zoltan. “IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar”.
Türkler. C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Eski Türk Boyları (MÖ. III- MS. X. Asır)*, İstanbul: Bilge
Kültür Sanat Yayınları, 2023.
- TEZCAN, Mehmet. “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de
Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 24(1), 2009, ss.151-194.
- TOGAN, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16.
Asra*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019.
- ÜREN, Umut. “Muhayyel Hanların Gölgesinde İdil Bulgarın Yükselişi”, *İdil
Ural Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2024, ss. 249-247.
- VÁSÁRY, István. *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul:
Ötüken Neşriyat, 2023.
- WOOD, Frances. *The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia*.
University of California Press, 2004.
- YÜCEL UYDU, Mualla. *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında
Türkler: Hazar, Bulgar, Peçenek, Uz, Berendi, Karakalpaklı,
Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020.
- YÜCEL UYDU, Mualla. *Türkistan’dan Tuna’ya Peçenekler*, İstanbul: Doğu
Kütüphanesi, 2020.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz. “Hazar Kültürü ve Varisleri”, çev. Çağatay
Bedii. *BELLETEN*, 27(107), 1963, ss.477-482.

EKLER

Ek 1: En yaygın İdil Bulgar dirhem tipi, Tâlib İbn Ahmad- al-Mustakfî, Suvar, 338-949/50.

(Alıntı: Roman Kovalev, What Do ‘Official’ Volga Bulgār Coins Suggest about the Political History of the Middle Volga Region during the Second Half of the 10th Century?, s. 193.)

Ek 2: XII-XIII. asra ait bir Novgorod Grivnası

(Alıntı: <https://www.russian-money.ru/coins/dengi-drevnej-rusi/bezmonetnyj-period/novgorodskaya--5125>)

Ek 3: XI-XIV. yüzyıllar arasında Ruslar arasında kullanılan Kiev

Grinası örneği

(Alıntı: <https://www.russian-money.ru/coins/dengi-drevnej-rusi/bezmonetnyj-period/novgorodskaya--5123>)

Ek 4: Ermitaj’da sergilenen IX. Yüzyılın ilk yarısına ait bir Hazar

gümüş parası

(Alıntı: <https://www.russian-money.ru/coins/russkie-knyazhestva/hazariya/dirhemy-5753>)

Ek 5: Özbek Hanın saltanat yıllarına ait Saray kentinde basılmış
gümüş bir para

(Alıntı: [https://www.russian-money.ru/coins/russkie-knyazhestva/zolotaya-
orda/dirhem--38](https://www.russian-money.ru/coins/russkie-knyazhestva/zolotaya-orda/dirhem--38))

Ek 6: Doğu Avrupa bozkırlarının nehir yolları; İdil (Büyük Kürk Yolu) ve Dinyeper (Varenglerden Doğu Romalılara giden yol).

(Alıntı: Gumelov V. YU., Yudin T. M., Postnikov A. A. Torgovyye puti drevney Yevrazii, Gumanitarniye nauçniye issledovaniya, 2016. № 11.)

Ek 7: XIII. asra ait Altın Orda gümüş dirhemlerle bezeli kolye
(Alıntı: <https://hermitagemuseum.org/digital-collection/186384?lng=ru>)